

માધ્યમર્શ

સંપાદક : હરિવલ્લભ ભાયાણી

પુસ્તક ૩]

[અંક ૪

ઓક્ટોબર : ૧૯૮૦

(પ્રકાશિત : જાન્યુઆરી ૧૯૮૧)

શાન્તિભાઈ આચાર્ય	મેઘરજ વિસ્તારની ગુજરાતી બોલી	૧૪૧
ભારતી મોદી	અવલોકન : રાધેકાન્ત દવે કૃત 'સ્ટડિઝ ઇન ગુજરાતી ફોનોલજી એન્ડ ફોનેટિક્સ'	૧૬૦
દૂંડી નોંધ	૧. સંસ્કૃતમાં ગાંધી શબ્દનો વ્યવહાર કેવો હોઈ શકે? ૨. અપમાણકર ૩. ગુજરાતી દેવી-નામોમાં સંબંધવિભક્તિનો -ચ્-પ્રત્યય ૪. ગુજરાતીમાં હ > હે અને હો એવા દ્વિવિધ પરિવર્તનની સમસ્યા	૧૭૩
અત્રત્ર	૧. માલવી અને ગુજરાતી-રાજસ્થાની ૨. દક્ષિણ એશિઆઈ અને ઈરાની ભાષાક્ષેત્રોની લિખતાનો મત પુનર્વિચારણીય	૧૭૬

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ : અમદાવાદ

- ## હરિવલ્લભ ભાયાણી

૯, હાઈ લેન્ડ પાર્ક, ગુલબાઈ ટેકરા,

અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૧૫

- પ્રબંધ : વાડીલાલ ડગલી, શિવકુમાર જોશી, રઘુવીર ચૌધરી

નવા વર્ષનું લવાજમ જેમણે હજુ ન મોકલ્યું હોય તેઓ તરત જ મોકલી આપે એવી વિનંતી છે.

આ ઓકટોબરનો અંક મોડો થયો તે બદલ સંપાદક દિલગીર છે.

પ્રકાશક : રઘુવીર ચૌધરી, મંત્રી, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ,

ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા પાછળ, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૯

मुद्रक : कान्तिबाई भ. भिखी, आदित्य मुद्रणालय, अमदावाद-१ ફોન : ૩૬૦૪૭૨

ભાષાવિમર્શ

ઓક્ટોબર, ૧૯૮૦

મેઘરજ વિસ્તારની ગુજરાતી બોલી

('વેતીચો' કથાનું વિશ્લેષણ)

શાન્તિભાઈ આચાર્ય

પૂર્વભૂમિકા

૦:૧. કેન્દ્ર-પરિચય

સાબરકાંઠા જિલ્લાના ભીલ ગરાસિયાઓની વસ્તીવાળા મેઘરજ તાલુકાનું કસાણા ગામ તાલુકામથક મેઘરજથી ઉત્તરે સહેજ ખૂણામાં દસેક કિ. મિ ના અંતરે અને મોડાસાથી પૂર્વ તરફ બત્રીસ કિ. મિ. ના અંતરે આવેલું છે.

પૂર્વે આ ગામ મોટી મોરીનું જંગીરી ગામ હતું. ગામનું નામ કેમ પડ્યું છે તે વિષે કંઈ નોંધપાત્ર માહિતી પ્રાપ્ત થતી નથી.

ગામની પૂર્વ દિશા તરફ ટેકરીઓની હાર ચાલી જાય છે. નજીકની સુખક નદી પર એક ચેકડેમ બાંધવામાં આવેલો છે. ગામથી ત્રણચાર કિ. મિ. દૂર 'ભીમપગ' તથા 'ભીમકાવડ' એવાં નામોથી ઓળખાતાં ખંડેરાના અવશેષો જોવા મળે છે. ગામથી છએક કિ. મિ. દૂરના હેડમ્યા વનની એક કુંગરીમાં, રાણીનો અદૃશ્ય ખૂલો હોવાનું લોકજીભે કહેવાય છે. અને ક્યારેક આ ખૂલો ચાલતો હોવાના ખટક-અટક એવા અવાજો સાંભળનારાઓનાં નામો પણ અપાતાં હોય છે.

ગામની જમીનનું ક્ષેત્રફળ ૮૨૦ એકર અને ૬ ગુંઠા છે, અને મુખ્ય ધંધો ખેતી છે.

૧૯૭૧ની ગણતરી મુજબ કુલ વસ્તી ૪૪૨ માણસની છે, જેમાં ૨૩૩ પુરુષો અને ૨૦૯ સ્ત્રીઓ છે. અનુસૂચિત જાતિની વસ્તી નથી. જ્યારે અનુસૂચિત જનજાતિની વસ્તી ૧૨૫ની છે. આમાં ૬૦ પુરુષો અને ૬૫ સ્ત્રીઓ છે.

ભાષાવિમર્શ : ૧૯૮૦ : ૪]

૧૪૧

અક્ષરજ્ઞાન ધરાવતા અને ભણેલા લોકોની કુલ વસ્તી ૧૭૧ની હતી, જેમાં ૧૩૨ પુરુષો અને ૩૯ સ્ત્રીઓનો સમાવેશ થતો હતો.

આશરે સોએક જેટલાં ઘરો અને આઠ મહોલ્લાઓમાં વહેંચાયેલા આ ગામમાં મુખ્ય વસ્તી પટેલો (આંજણા)ની છે. આ સિવાયની વસ્તીમાં આદિવાસી, ઠાકરડા, બ્રાહ્મણ, દરજી, લુહાર, વાણુંદ, રાવળ અને વાદી વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

આ વિસ્તારના આદિવાસીઓની રહેઠાણની ભાત પ્રમાણે આ ગામમાં પણ તેમનો વસવાટ છૂટાંછવાયાં ઘરોની ભાતવાળો છે. મહાદેવનું એક મંદિર અને ફૂલબાર્ધ માતાની દેરી એ ગામનાં ધાર્મિક સ્થાનો છે.

ગામમાં બાલવાડીથી માંડીને દસમા ધોરણ સુધીના અભ્યાસની સુવિધા છે. માધ્યમિક શાળા ઉત્તર-બુનિયાદી શાળા છે. મોડાસાના કાર્યકર શ્રી વલ્લભભાઈ દોશી અહીં રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ ચલાવે છે. ગૂજરાત વિદ્યા-પીઠમાંથી સ્નાતક થયેલા શ્રી વિક્રમભાઈ પ્રજાપતિ અને તેમનાં પત્ની પણ આ ક્ષેત્રકાર્યના સમયગાળા દરમિયાન ત્યાંની પ્રવૃત્તિમાં સામેલ હતાં. ‘શંખરી’ નામે આદિવાસી કન્યા છાત્રાલય પણ અહીં ચાલતું હોવાનું સ્મરણ છે.

જાહેર આરોગ્ય અથે ગામમાં દવાખાનું, અને ટપાલસેવા અથે ટપાલકચેરી છે. આ ઉપરાંત યુવકમંડળ, લજનમંડળ, અંબરચરખાગૃહ, સીવણવર્ગ, દૂધની તેમ જ સામાન્ય એમ બે સહકારી મંડળીઓ ધત્યાદિ જેવી આર્થિક-સામાજિક કાર્યો કરતી સંસ્થાઓ પણ ગામમાં છે.

મારી ભાષાસંશોધન-પરિયોજનામાં આ ગામને ૧ નંબરની સંસા આપવામાં આવી હતી.

૦ : ૨. ભાષકવિશેષ

મુખ્ય ભાષકવિશેષ તરીકે શ્રી રવાભાઈ કોદરભાઈ આંજણા પટેલને પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા. તેમની ઉંમર આશરે ૫૦ વર્ષની હતી. ધંધે તેઓ ખેડૂત હતા. તેમણે ખાસ કંઈ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યું ન હતું. આ ગામમાં તેમના પૂર્વજો ક્યારે આવીને વસ્યા હતા તે વિષે તે કંઈ જણાવી શકતા ન હતા.

અન્ય ભાષકવિશેષ હતા શ્રી ડાહ્યાભાઈ પટેલ. તેમની ઉંમર ૩૬ વર્ષની હતી. તે અહીંના રહીશ હતા અને હાલમાં બાળુના ગામમાં પંચાયતમંત્રી તરીકે કાર્ય કરતા હતા.

૧ : ૦ ભાષાસામગ્રી

‘વેતીયો’ કથા

સાત લઘેઈ હતા. એનો નાનો ભઈ વેતીયો હતો. સાત ભઈ, એમો મોટા ભઈઓને હો લેસો આપી અન્ નાના ભઈને પાડો આપો(સ). હો ભઈએ વીચાર કર્યો કે ‘ભઈ, આપડે ઘેર ખેતી કરવી. નાનાથી ખેતી થાય એવી નથી. તો આપડે એને લેસો સારવા મોકલો.’ અને હો ભાઈએ નોના ભાઈ પાસે જઈને કીધું કે ‘તું અમારી લેસુ સારી આલ. તારી જમી અમે વાયસું.’ પસ પેલા વેતીયો કે સે ‘ઉં કમ્બલ સું.’ તારેપછે પેલા, હો લેસો અન્ સાતમો પાડો એ લઈને સારવા ગય નેત. અન્ પેલો કણ્ટાડયો તારે સારતા સારતા એને સું કયું કે, ખાટલો હતો એના ખાટલાના સોટો કાઢ્યો અન બેઠો બેઠો સુણડો વણ્યો. સુણડો વણી અને પેલી લેસોને પેરાયી દીધો. અને લેસોને પોણીમા નાખી મેલે આપો દન, અને પાડો તેરી તેરી સાર.

પેલા હો ભાઈઓએ વીચાર કર્યો કે આપડી લેસો ઘેર ખોણ ખાય સે ત્રાય નીત દુખડી કેમ પડે સે, આટલું વેણી ખાય સે તોય? પસ હો ભાઈએ કેયુ કે આજ આપડે વેતીયાને વાસણ-ઓસણ જઈએ, નદી પર. જોય, સું કરે સે એ? અવે એ નદી પર જ્યા, તાં તો સોએને સુણડો પેરાયી અને પોણીમા નાખી મેલેલી અને સોગરદી તેડી તેડી પાડો સરે. પાડો અલ-મરતાન બનાયો. પસ ઘેર આયા ના. તોં ને તોં જ કે ‘વેતીયા અલ્યા આ સું કયું?’ તણે કે કે ‘જુઓ ભઈ, ઘેર ખોણ ખોંય, પાસી ઘેર સાચર ખોંય, વગડે વેણી ખાય તે સોંજે ફાટે ના? એટલે એનો માટે મેં સુંઢો પેરાયી દીધો. એટલે આ ભાઈઓએ સું કયું કે પાડાને મારી નાખ્યો અને ભેગો લઈને સો ભઈ ઘેર ગતાર્યા.

અન્ વેતીયો હતો એને લોબીને ખોલાયીને સોખડુ ઉતરાયુ અને સોખડુ લઈને વેચવા નેકર્યો. ને વાટમા ખાખરા ઉપર ચડી ગ્યો. અવભીલ ખાતર પાડીને આવે, અને તો ભાગ પારવા ભીલ બેઠા. એટલે એક કે સે, ભીલ કે ‘જો ભઈ. દગો કરવો નથી. નકર જો દગો કયરો તો ઉપરથી કકરતી વીજરી પર.’ એટલામાં પેલા વેતીયે કકરતી વીજરી, સોખડુ, નોખ્યુ. એટલે ખરખરાત કરતુ આયુ. એટલે પેલા ભીલ હતા તે માલમીલકત મેલીન રવાના. એટલે પેલો, બધો માલ હતો એ લઈ અન્ ઘેર લાણી.

ધેર આવીને કે 'જેવ સોરા, દાદાને કીયે કે તાજવો અને પોન્છેરી આલો. મારા બાપુ લાયા સે સોજરાના પૈશા. જોખવાના સે.' સોરે જઈને વાત કરી. અને સોજરાના પૈશા કેટલા ઉપજ્યા કે એને, તે પૈસા તાજવે. જોખવા સે? સોરા કે દાદા 'તાજવા લઈને આલો ને?' એને દાદાએ તાજવા આલ્યા ને ઝોવા આયા કી કે 'આ પાડાના સોજરાના સે?' તો કી કે 'લઈ તાતો તાપે ઉનારાના લોક પગે બરે સે ને સોજડો ત મલતો નથી. ભેસોના સોજડા હોય ને તો તો કી કે વાત સું કરો??'

લઈએ વીચાર કર્યો કે બેટી વાત તો સાચી. તે સો યે સો ભેસો મારી નાખી. ને એનો સોજરો લઈને વેસવા નેકર્યા. પન કુણુ સોજરો રાખે? કોઈને રૂપીયાઓ આલ્યુ, કોઈને બેમો આલ્યુ. એમ આલી અને રવાના થ્યા. કે કે 'સાલા આજ ફેર એની જુપડી કુટી બારો. સાલો આપન્ને દગો કરે સે.'

અવે એમ વેતીયો જોણુતો તો કે આ કરવાના સે. એટલે બધો માલમશાલો લઈ અને હુંગરે ચડી ગ્યો. ને લઈ આયા તે રાતની દેવતા મેલી. જુપડી બરોબર ઠંડી પડી એટલે વેતીયાએ સેલી વારી વારી અને પોઠયો ભરી અને વેચવા નેકર્યો. તાણે એક પોઠીયો ભરીને ડોસી આવ - કસ્તુરીની. અને ડોસીનો પોઠીયો થાકી ગયેસો. અન્ પેલી કે, ડોસી કે, 'તારે સું ભરેલુ સ?' તાણે કે 'મારે સાચી કસ્તુરી ભરેલી સે.'

અન્ કે 'મન બેસારે ને?' ઉં થાકી ગઈ સુ. તાર કે 'બેસારુ ખરો, એક શરત. જો તુ પાદી ન સેલી થઈ ગઈ તો તારો પોઠીયો લઈન હું જતો રહું,' આ કે 'આપને કયુલ.' અને ડોસી બરોબર પોઠીયા ઉપર બેડી. અન્ વાટમાં પાદી એટલે પેલી સેલી ઉડી. એટલે પેલી શર્ત હતી એટલે પેસો પોઠીયા ઉપરથી, જઈ અને કસ્તુરી લઈ અન્ રવાનો.

અન્ ધેર જઈને કે 'દાદાને કઈ તાજવા ને પોન્છેરી આપો. કસ્તુરી જોખવી સે.' એને વીચાર કર્યો કે 'સાલો આટલી બધી કસ્તુરી કયાથી લાયો?' ત્યો જઈને કે 'અલ્યા સુ સે આ?' તારે કે 'લોકોને અનાજ સડી જોય સે તે કે કે ચાંચ સેલી મલતી જ નથી. આ તો મારે તો જુપડુ હતુ એટલે થોડી સેલી નેકરી તો તો તમારા બંગલાની સેલી લઈને જોખ રૂપીયા જ રૂપીયા થાય ને એના?'

અવ પેલા સો લઈએ જઈને રાતે બંગલામાં દેવતા મેલ્યો. પેલા બઈ રો હતો તે ના કી સે. તારે કી કે નાસી જઉં તમે. સોજના સેલી વારીન નેકર્યા અન્ થ્યા રવાના.

અવ્ એક ઠગે વીચાર કર્યો કે ‘સાલા વેતીયા ને તો ઠગુ.’ વેતીયે પન વીચાર કર્યો કે ‘સાલા આ ઠગ્યા વગરના રવાના નથી.’ વેતીયાએ તો વગરામા જઈન, બે સાસલા સાઈ લાવ્યા. એક સાસલુ ધરમા બોધ્યુ ને એક સાસલુ બાયણે. ને પેલા ઠગ આયા. એટલે પેલો વેતીયો કી કે ‘આવો મોમા.’ મોમા કેયુ એટલે તો ઠગાય નીં. રાતવાસુ ર્યા પસે દન ઉગ્યો. તે પેલો ધરમા કી આયો કે ‘જો હું ઠગોને લઈન વાડામા જોઉંસુ પન ઉં તારે કીઉ ઈ પરમાને બાયને કરી દેવાનું. આ સાસલાને લઈને જવાનો સુ. આજે સાસલાને પોણી પાવાનું અન બાયને મેલી દેવાનું, ખાટલા-ખાટલા પાથરી દેવાના.’ પસે આ તો કયે ‘આજ તો મારી જમીન જોવા જીએ.’ કે ‘હંડો.’ અને વેતીયે પેલુ સાસલુ સાયથે લીધુ. એટલે વાટમા જઈને ઠગ કયે સે ‘આ સાસલુ સું કા લીધુ ?’

અરે કયે કે ‘ઉં એકલો પંડ ર્યો. અવ મારા બે સોરા નોના. કે સે તે ઘેર ના જઈને વખતસર સાસલાને ઘેર મોકલી દી એટલે બધુ કમ્પ્લીટ કરી દે.’ ફરીન કે ‘જા સસલા ઘેર કય દેના ક મોમા આયા સ તે ઉકો-ચુકો ભરી દેજો. ખાવા-ખાવા બધુ કમ્પ્લેટ કરી દેજો.’ અને આ સાસલાને સુટુ મેલ્યુ. તે આ હુંગરીમાંથી પેલી હુંગરીમા થઈને રવાના. અન પેલુ ધરમા સાસલુ હતુ એ બાયણે બોધી દીધેલુ. અન ઘેર આયા બધા. કી કે ‘સાસલુ તો, કેલુ પરે ! લોણાભાઈ ગમે તે થાય પણ આ સાસલુ અમોને આલો.’ ‘ના. કે સાસલાની વાત તમારે કરની નીં. સાસલુ તમોને મલસે નીં.’ અરે કે ‘સસેના સાતસેં રુપીયા લો પન આ સાસલુ અમોને આલો.’ ‘સારુ તારે. કે લો મોમા આ સાસલુ.’ તાણ કે ‘ભલે’.

અવ્ સાસલુ લઈ જ્યા. ને કે ‘એક દન અમારે ઘેર મેમોન આવજ્યો.’ લોણાભાઈ મેમોન જ્યા. પણ ઘેર બધરા-બધરા ને કેયુ નેષ. કે ‘હંડો લોણાભાઈ, આપરે વાડામા જોવા જીએ.’ લોણાભાઈ તો જોણતાતા જ કે આ સાસલુ ઓંયથી બારોબાર જવાનું જ છે. સોંજે આયા ન પસે સાસલા ને કેયુ ‘જા, આ રીતનુ કઈ દેજો ઘેર, કે દાયરસાત, રોટલી-શાક કરી દો.’ ઓંય આ સાસલુ આવે ? સાસલુ તો આકુતેકુ જઈન રવાના.

ઘેર આચીન કે ‘કોઈ આયુ તુ ?’ કી કે ‘ઓંય તે વરી સોંસલુ ચેવુ ન કોઈ ચેવુ ?’ ‘અરે લોણાભાઈ, કી કે સાસલુ તો નો આયુ.’ અરે કી કે ‘મોમા ભુલ થઈ. તમે કોન કુકચાતા મોકલતી વખતે ?’ તો કી કે-

‘ના.’ પસે લોણાભાઈ ઘેર જતા ર્યા. ને સોજ પસે ઠગે વીચાર કર્યો, ‘આજ તો ગમે તે થી જાય. આજ તો ઠામ મારી નાખી આપડે એને.’ અન પેલો ઉઘે અને આયા. કી કે ‘આવો મોમા.’ તો કી કે ‘સઉ.’ ને મોમા કયે એટલે ખલાસ થઈ જાય. એનુ એને સું કયું કે આટલે ઉણી નેસે લઈન રાખેલી. અન પેલે ઘેર કરસુ કેયુ નંય. ને પેલાને સાથે લઈન વાડે જ્યો. અને બઈરીને સમજવી દીધેલી કે જો હું તને બેચાર લાતો મારુ એટલે પડી જવાનું. પસે આ ઉણી લીન એક, બે, ત્રણ કુ એટલે તારે જીવતુ થઈ જવાનું. આ કેઈ અન આ નેકર્યો. અને આ ઘેર આયો પસે કી કે ‘પોણી ઉનુ કયું સે?’ તો આ કી કે ‘નીત તમારે ઘેર તો આવીન ઉભા હોય તે હું નવરી બેઠી સુ? આપરાથી કરસુ નઈ બને.’ એમ કરીન બેચાર પાડુ મેલી. તી પેલા મોમાએ કેયુ કે બઈને મારી નાખી. એને એમ કરીન બારે કાઢી નાખ્યો. અરે કી કે ‘મોમા ધભરાવ નંય. આ તો નીતની મારી નાખુ સુ. ને નીતની જીવતી કડુ સુ.’ પેલા તાકામાંથી ઉણી લઈને ‘એક, બે ને સાડાત્રણ!’ એટલે બઈરી તો સખ દઈન ઉભી થઈ ગઈ. ‘આ ખડુ લોણાભાઈ! અમોને આલી ઘો.’ ‘જો મોમા કી કે ઉણીની વાત કરવાની નંય. કા કે મારે નીતની બઈરી મારવી પરે સે ને આ ઉણી બધુ કરે સ.’ આ ભઈ તો, પસ સાતસેં ડુપીયામા ઉણી આલી. આલી એટલે લઈન જ્યા. કે ‘લોણાભાઈ, તમે આજે ઘેર આવજો, અમારે.’ ઘેર જ્યા લોણાભાઈ તો. પેલા તો વાડામા જઈન આયા એટલે સાતેસાત જણાએ બઈરાને ખલાસ કરી નાખ્યાં.

લોણાભાઈ જોણી ગ્યા કે આ સાતેસાત રોડેલા જ છે. ને કી કે ‘તાર ચીન્તા કરવાની નંય.’ ‘એને અખીલાલ ઉભી કરીએ છે.’ લોણાભાઈ ને ખીજો કે સે કે ‘એક, બે, ને ત્રણ.’ તો ય કરસુ ય નંય. પેલો કે ‘ઓંય લાય ઓંય. તને કસુય નીં આવરે.’ પણ સાતે બઈરી ઉભી થઈ નંય. કી કે અવ? લોણાભાઈ કી કે ‘તમે ઉણી મેકી તી ચ્યો?’ કી કે ‘તોસરામા.’ ‘યો નો મેલાય.’ કે ‘મે તમારા દેખતો તાકામાંથી લીધી તી.’ એમ કી કે ‘ધુપ કર્યો તો?’ તો કી કે ‘ના.’ ‘તારે તમે રોડયા, જાવ.’

ઠગે વીચાર કર્યો આને અવે ઉધતાને બોધીએ. અવે પેલો ઉધતોતો ને ખાટલા સાથી બોધી દીધો. અવે આને વાયમા નોખી દીએ ને તો જીનગીમા પાસો આવે નીં. અન પસ બધુ લઈન આપને જતા રીએ.

અવ્ પેલાને બોધીને વગરામા લઈન નેક્યાં. વગરામા નેક્યાં એને વોસેથી બોધેલો એટલે સવરાય તોની. કી કે 'ઓમનામ નાખીએ તો બેંદો તરસે. પન પોણા મુક્તા જઈ.' પસે કુગરામા જ્યા, ખાસ્સો અર્ધો અર્ધો માઈલ. એટલે પેલો રખારી ઓંચથી તનસે—ચારસે—સોંઘો લઈન આવે. એટલે પેલો જોણી યો કે આ રખારી આવવાનો. એટલે પેલો ખાટલામા પયરો પયરો ડુવે કે 'મારે પેણવુ નથી, મારાલઈ, મને બેડી પેણાવે સે. મારે સાત સાત વખત પેયણો તોય બઈરીયો મરી ગી.' એટલે પેલો રખારી આયો તે સોલરી યો. અને કયે કે 'સું સે?' તો કી કે 'મારે લઈએ મને સાત વખત, કીકે, પેંણો (?) તો પણ બધડુ જીવતુ નથી. બેડી બોધી બોધીન પેણાવે સે. મારે કરવુ શુ?' કે 'ઓય ચ્યા પેંણાવાનુ સ?' 'આ તો કે કન્યા સોધવા જ્યા સે ને મને બોધી મેલ્યો સે, ઉં ના નાસુ એટલે.' રખારી કયે 'ઉં વોઢો સું.' કે 'મને સોરી દે કે એટલામાં આવી જસેં. જો એક શરત, તારે કે કે પેંણવુ હોય તો, ઈ જેમ કરે એમ કરવા દેજે. પણ તુ બોલતો નંય.' 'સાડુ.' કે કે 'તુ જલ્દી સોડી મેલ.' સોડીન એને સુવારીન વાસે બોધી દબન પેલી સાતસે સોંઘોને તગેડીન નેસર્યો. પેલા આયા. પેલાને સું કરા જોવુ પરે કે કોણ સે કોણ નંય? ખાટલાના પાયે બોધી પોણા, અન્ પસે ઉંસો કરીન નાખ્યો મોંચ. પેલો તો ઘેર જતા, વાટમો આયા તો પેલો બેસીને ઉઠો પીતે. સોંઘો બેસી રઈ સે જોકમાં. આને વીચાર કર્યો કે સાંલુ આને કુવામા નાખ્યો ને ઓંચ સોંઘો લઈન ચ્યોથી બેઠો? પાસે જઈન કયે કે 'ચ્યોથી લાયો?' અરે કી કે 'સુ વાત કરો સો મોમા? નાખ્યો નાખ્યો ન વચમો કેમ ના નાખ્યો? કી કે આ તો ઝતીઝતી સોંઘો વારી લાયો. સુ કે ખીઝી તો ઝતી રી.' તો કી કે 'વેતીયા અમારે ય લાખવી તો સ. હુંડો.' કી કે 'ઉઠો.' કી કે 'ઘણીના પડો લ્યાવ.' કી કે 'અમારે ઘેર જઈ ઘણીના પડો લી આય.' તો ઝઈ ધરના બદાને લઈને ઉભા રાખ્યા. ને પેલો વીચાર કરે સ કે એક પરસે ને આયસે નીં તો ખીઝા નીં પરે. જો કી કે 'ઉં સેટીયુ કડુસુ ઠેઠ.' અન્ ઘણીના પરો એને બોધી દીધા. અન્ સાતેને પસે સોશરદમ બહા રાખી એને ઘણીયોના પર અરોઅર બન્ધાયી અને કે કે 'ઉં એક, બે, ને તન કુઉ એટલે બદા સાથી પરજો. પાસા એકએક નો થાજે નકર તો બેગા નંય શોવ.' તો સેરે રઈને કે 'એક, બે, ને તન.' તે પેલા સાતેયે સાથેસાથે પગ મુક્યો. એટલે વેતીયો કે કે 'એ...જીવતા રો...ને સાજા રો' અને પેલો હોતો તે પસે ખાધુ પીધુ ને રાજ કર્યું.

૨ : ૦ લાપા-પૃથક્કરણ

૨ : ૧ ધ્વનિ-તત્ત્વીય

૧. આં (નાસિક્ય)નો આં, એં અને એા વિકલ્પ :

આં	એં	એા
તાં	તેં	તેા
સાંસલુ	સોંસલા	બોધ્યુ

૨. ઈં (નાસિક્ય)નો ઈં અને ઐ વિકલ્પ :

ઈં	ઐ
ઈ	નેસે
નીં	નેકર્યો

૩. અંત્ય-એ નો -એ અને -અ વિકલ્પ :

-એ	-અ
અવે	અવ
પસે	પસ

૪. એ અને એા સિવાયના સ્વરોની નાસિક્ય ઉપસ્થિતિ :

નંય, સાંસલુ, નીં, ઉં, નેં, બ્યાંય.

૫. સપ્રાણ સ્વરોની અનુપસ્થિતિ હોવી :

અવે, બારો, તેડીતેડી, નોના.

૬. -અઈના-અઈ, -આઈ અને -ઈ વિકલ્પ :

-અઈ	-આઈ	-ઈ
ભઈ	ભાઈ	ગી
બઈ	બાઈએ	ચી

૭. -અઉના-અઉ, -આઉ અને -ઉ વિકલ્પ :

-અઉ	-આઉ	-ઉ
જઉ	જાઉ	ઉં

૮. -ઈ, -એ, -યૂ પૂર્વેના કંઠચોમાંના મહાપ્રાણ અર્થાત્ ખૂ અને ઘૂ યથાવત્, પરંતુ અલ્પપ્રાણ અર્થાત્ ફૂ અને ગૂ માં કંઠચ-તાલવ્યનો વિકલ્પ :

ફૂ	અૂ	ખૂ	ગૂ	જૂ	ઘૂ
કેવુ	અ્યોંય	ખેતી	ગ્યો	જ્યો	ઘેર
મેકી	ચેવુ	નાખ્યો	ગી	જી	ઉઘે

૯. ચૂ અને છ બંને યથાવત્ તેમ જ સંઘર્ષી સૂ ના વિકલ્પે :

ચૂ	છ
ચેવુ સોખડુ	છો સોટે
સાચી ઉંસુ	પછે પસ

૧૦. ફ, ફૂ અને રૂ ની ઉપસ્થિતિ :

ફ	ફૂ	રૂ
ડોસી	સડી	ડુપીયા
પાડો	તેડીતેડી	સોરા

૧૧. ફૂ નો ફૂ તેમજ રૂ નો વિકલ્પ :

ફૂ	રૂ
પડે	પરે
સોડી	સોરી

૧૨. ઢ નો ઢૂ તેમજ ફૂ નો વિકલ્પ :

ઢ	ફૂ
સુણ્ડો	સુણ્ડો

૧૩. જી ના જી, ડૂ, અને નૂ વિકલ્પ :

જી	ડૂ,	નૂ
કુજી	આપડે	આપને
પોણી	આપડી	પન

૧૪. -આ પૂર્વેના વૂ નો વૂ તેમજ જી વિકલ્પ :

વૂ	જી
વાસણ	ઝોસણ

૧૫. -ઇ અને -ચૂ પૂર્વેના અને આ પછીના વૂ નો બહુધા ચૂ :

ઇ	ચૂ
બન્ધાયી	લાયો
બોલાયી	આયા

૧૬. શૂ અને સૂ બંનેની ઉપસ્થિતિ :

શૂ	સૂ
શરત	સાર
પૈશા	પસ

૧૭. સુ નો સુઃ

સેવી તોસરુ

૧૮. હુ ના હુ અને અ વિકલ્પઃ

હુ અ

હતા અતી

હું ઉ

૧૯. ણનો અભાવ. એને બદલે ફ, ર, અને લૂનો વિકલ્પઃ

ફ ર લૂ

ફુમડી વીજરી મલસે

કણટાડયો કકરતી

૨ : ૨. રૂપતરવીય

નામઃ

૧. લિંગ

નામિક રૂપાખ્યાનમાં પું., સ્ત્રી. અને નપું. એવી ત્રિલિંગી પ્રત્યય-યુક્ત તેમ જ પ્રત્યયરહિત વ્યવસ્થા. પ્રત્યયયુક્તમાં સામાન્ય રીતે અનુક્રમે-
-ઓ, -ઈ અને -ઉ પ્રત્યયો પ્રવર્તે છે.

પ્રત્યયયુક્તઃ પું. સ્ત્રી ન.

પાડો ખેતી સોખરુ

ખાટલો જુપડી જુપડુ

પ્રત્યયરહિતઃ ભીલ વાટ ધર

ઠંગ વાત પોણી

આ સિવાય પોઠય, સોઠય દષ્ટાંતોમાંનો અંત્ય -ય પણ સ્ત્રી-લિંગ-સૂચક જણાય છે. પછીથી આ લઘુપ્રયત્ન ચકારનો વ્યત્પય થઈને આ ભાષાસ્વરૂપમાં પોચૂઠ, સોંચૂઠ વગેરે મળતા હોય તેમ લાગે છે.

૨. વચન

વચન પરત્વે એ. વ. અને બ. વ. એવી બે વચનોવાળી વ્યવસ્થા છે. પું.માં -આ અને -ઓ, સ્ત્રી.માં -ઉ, -ઓ અને -ઓ તથા નપું.માં -આ, -આં અને -ઓ પ્રત્યયોની ઉપસ્થિતિ માલૂમ પડે છેઃ

પુ. સ્ત્રી. નપું.

સોરા બેસુ સાસલા

૧૫૦

[આપ્રાપ્તિમર્શઃ : ૧૯૮૦ : ૪

નોના	પાટુ	સૌખર
હો	લાતો	પરો
ભાઈઓ	બધરીઓ	સૌખરો
	બધરો	સુપટો

સર્વનામ :

સ્વવાચક સર્વનામની વ્યવસ્થા નીચે મુજબ છે :

ઉં ~ હું	અમે ~ અમે
તુ	તમે ~ તમે
પેલો	
પેલી	અથવા
પેલું	અથવા
	એ ~ ઈ
	એ ~ ઈ
	એ ~ ઈ

આપણે માંના માન્યના આપણ અંગતે બદલે અહીં આપૂ અને આપડ અંગતો વિકલ્પ મળે છે. આપને અને આપડી તેનાં ઉદાહરણો છે.

આખ્યાત :

સાદાં અને સંયુક્ત એમ બંને પ્રકારનાં ક્રિયાપદો પ્રવર્તે છે. ખાવુ, મેલવુ, સરવુ, ફાટવું વગેરે પ્રથમ પ્રકારનાં અને પેરાચી દેવુ, વેણી ખાવુ, વેસવા નેકરવુ, કુટી બારવુ વગેરે બીજા પ્રકારનાં ઉદાહરણો છે.

ત્રણ પુરુષ અને બે વચનની વ્યવસ્થા છે.

કાળ પરત્વે વર્તમાન, ભૂત, ભવિષ્ય એવી વ્યવસ્થા છે. કાળ પરત્વે સૂક્ષ્મ ભેદોની તપાસ વિશેષ સામગ્રી માંગી લે છે. વર્તમાનકાળની પુરુષ-વચનવ્યવસ્થાના પ્રત્યયો આ મુજબ મળે છે :

	એ. વ	બ. વ.
પ્ર. પુ.	-ઉં ~ ઉં	ઈએ ~ એ
બી. પુ.	- એ	- એ
ત્રી. પુ.	- એ ~ અ ~ ઈ	- એ

વર્તમાનકાળનું સહાયકારક ક્રિયારૂપ -સ છે.

ભૂતકાળ :

ભૂતકાળનો સામાન્ય પ્રત્યય થૂ છે.

ભાષાવિમર્શ :: ૧૯૮૦ :: ૪]

૧૫૬

આરથો, કાઢયો, વણથો, જયા, ખનાયો, કચું ખત્યાદિ તેનાં ઉદાહરણો છે. આ ઉપરાંત દીધો, બેઠી, આપી દર્શાવેલાં અનુક્રમે -ધ, -ઠ અને ડ જેવા પ્રત્યયો પણ જેવા મળે છે.

આ કાળના સહાયકારક હોનાં રૂપોમાં એ. વ. માં અનુક્રમે પુ., સ્ત્રી અને નપું. લગિમાં હોતો, -તી, -તુ છે અને બ. વ.માં હોતા છે. આના ટૂંકાં રૂપો એ. વ.માં. તો, -તી, -તુ અને બ. વ. માં તા પણ વિકલ્પે પ્રચલિત છે.

ભવિષ્યકાળ :

ભવિષ્યકાળની પુરુષ-વચનવ્યવસ્થાના પ્રત્યયો આ સામગ્રીમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે; તે નીચે મુજબ છે :

ખી. પુ બ વ. -સું

ત્રી. પુ. એવ. -સે, બવ. -સે

પ્ર. પુ. એ. વ. અને ખી. પુ. એ. વ. તેમજ બ. વ.નાં રૂપો આ સામગ્રીમાંથી પ્રાપ્ત થતાં નથી. તેની પુરવણી માટે વિશેષ સામગ્રી તપાસવી રહી. નકાર અર્થે નીચેના નકારદર્શકો મળે છે :

ના—ધેર આયા ના

ની—ખીજા નીં પરે

ને—મને બેસારે નેં ?

નેય~નંય—કેયુ નેય, તુ બોલતો નંય

નો—સાસલુ તો નો આયુ

નથી—ઠગ્યા વગરના સ્વાના નથી.

આ સામગ્રીમાંથી નીચેના રૂઢિપ્રયોગો પણ પ્રાપ્ત થાય છે :

સેટીઉ કરવું—?

બેઠી પેણાવવું—પરાણે પરણાવી દેવું

કુટી બારવું—બાળી મૂકવું

દેવતા મેલવી—સળગાવી દેવું

ખલાસ થઈ જવું—વિચાર કે કાર્ય અટકાવી દેવું

ઠોમ મારી નાખવું—પૂરેપૂરું ખતમ કરી-દેવું

વેણી ખાવું—વગડામાં ચરવું

વાત સું કરવી—માન્યામાં ન આવવું

આ ઉપરાંત સુકા અને કાકે નો અનુક્રમે 'શા માટે' અને 'કારણ કે' ના અર્થમાં વપરાશ તેમ જ સુકે અને કીકે નો લાપાપ્રવાહને પોતાપણની છાપ અપાવતા વપરાશ જેવી વિશેષતાઓ પણ આ સામગ્રીમાં પ્રાપ્ત થાય છે.

અન્ય :

આ ઉપરાંત રૂપતંત્રની નીચેની વિશેષતાઓ પણ મળે છે :

મંદ આસાર્થ માટે -જ પ્રત્યય (પરજો, થાજો), તૃતીયાનો -એ પ્રત્યય અંગરૂપ કરતાં મૂળ રૂપને લગાડવાનું વલણ (વેતીચે), ઉક્તિને ભાર આપના માટે એકમની દ્વિરુક્તિ (કરસુ, બેટો), દ્વિરુક્ત પ્રયોગમાં બીજી ઉક્તિમાં બ નો ઉપયોગ (ઉકો-બુકો-ખાટલા-ખાટલા, વગેરે.

આમ આ બધી આ લાપારવરૂપની પ્રાપ્ત થતી મુખ્ય મુખ્ય રૂપતંત્રીય વિશેષતાઓ છે.

ર:૩. શબ્દતરત્વીય :

અતી (કિ.)	'હતી'	કોણ (સ.)	'કોણ'
અખી હાલ (અ.)	'હમણાં'	કોન (પું.)	'કાન'
અવ (અ.)	'હવે'	કોઈ (અ.)	'કંઈ'
અવે (અ.)	'હવે'	ખાખરો (પું.)	'એ નામનું વૃક્ષ'
અવ્ (અ.)	'હવે'	ખાતર (ન.)	'ધરફોડ ચોરી'
આજફેર (અ.)	આ વખતે	ગભરાવુ (કિ.)	'ગભરાવું'
આકુતેકુ (અ.)	'આકુ'અવળું'	ચેવુ (વિ.)	'કેવું'
ઈ (સ.)	'તે, તેઓ'	ચ્યા (અ.)	'ક્યાં'
ઉકો (પું.)	'હોકો'	ચ્યાંચ (અ.)	'ક્યાંચ'
ઉનારો (પું.)	'ઉનાળો'	છે (કિ.)	'છે'
ઉતુ (વિ.)	'ગરમ'	છો (વિ.)	'છ'
ઉંસુ (વિ.)	'જાંચુ'	જમી (સ્ત્રી.)	'જમીન'
એકાએક (અ.)	'એક પછી એક'	જોક (પું.)	'ઘેટાંબકરાં કે જાંટો માટેનું બેસાણુ'
ઓસણ (અ.)	'પાછળ'	જોણુવું (કિ.)	'જાણુવું'
ઓંચ (અ.)	'અહીં'	ડણી (સ્ત્રી.)	'સોટી'
કરસુ (વિ.)	'કશું'	ડુંગરા (પું. બ. વ.)	'ડુંગરો'
કુણ (સ.)	'કોણ'		

લાપાવિમર્શ : ૧૯૮૦ : ૪]

૧૫૩

કુંગરી	(સ્ત્રી.)	‘ નાનો કુંગર ’
તગેડવું	(ક્રિ.)	‘ તગડવું ’
તાકુ	(ન.)	‘ ગોખલો ’; ‘ કબાટ ’
તાણે	(અ.)	‘ ત્યારે ’
તેર	(પુ.)	‘ કાઠો ’
તો	(અ.)	‘ ત્યાં ’
તોસડુ	(ન.)	‘ તાંસળું ’
ત્યો	(અ.)	‘ ત્યાં ’
દન	(પુ.)	‘ દિવસ ’
દાદા	(પુ.)	‘ મોટા ભાઈ ’
દાયર	(સ્ત્રી.)	‘ દાળ ’
દેવતા	(પુ., સ્ત્રી.)	‘ અગ્નિ ’, ‘ આગ ’
નીત	(અ.)	‘ દરરોજ ’
ને	(અ.)	‘ અને ’
નેકરવુ	(ક્રિ.)	‘ નીકળવું ’
નેયત	(અ.)	‘ રોજ ’, ‘ હંમેશાં ’
નેસે	(અ.)	‘ નીચે ’
નેસરવુ	(ક્રિ.)	‘ નીસરવું ’
પઈશા	(પુ. બ. વ.)	‘ પૈસા ’
પડા	(ન. બ. વ.)	(ધંટીનાં) ‘ પડ ’
પણુ	(અ.)	‘ પણ ’
પન	(અ.)	‘ પણ ’
પરો	(ન. બ. વ.)	(ધંટીનાં) ‘ પડ ’
પસ	(અ.)	‘ પછી ’
પસે	(અ.)	‘ પછી ’
પાટુ	(સ્ત્રી.)	‘ લાત ’
પાડો	(પુ.)	‘ પાડો ’
પાસો	(વિ.)	‘ પાછો ’
પેણવુ	(ક્રિ.)	‘ પરણવું ’
પોઠીયો	(પુ.)	‘ આખલો ’

પોઠચ	(સ્ત્રી.)	‘ માલની ગુણી લાટેલો બળદ ’
પોણા	(પુ. બ. વ.)	‘ પથ્થર ’
પોણી	(ન.)	‘ પાણી ’
બઈ રો	(સ્ત્રી. બ. વ.)	‘ બૈરાં ’
બાપુ	(પુ.)	‘ પિતા ’, ‘ બાપ ’
બેડી	( )	‘ પરાણે ’
બોધવુ	(ક્રિ.)	‘ બોધવું ’
ભઈ	(પુ.)	‘ ભાઈ ’
ભેસો	(સ્ત્રી. બ. વ.)	‘ ભેસો ’
ભોળી	(પુ.)	‘ ચમાર ’
મલવુ	(ક્રિ.)	‘ મળવું ’
માલ-	(પુ.)	‘ સરસામાન ’
મશાલો		
મેમોન	(પુ.)	‘ મહેમાન ’
મેલવુ	(ક્રિ.)	‘ મૂકવું ’
મેકવુ	(ક્રિ.)	‘ મૂકવું ’
મોમા	(પુ.)	‘ મામા ’
મોંય	(અ.)	‘ અંદર ’
યો	(અ.)	‘ ત્યાં ’
રાતવાસુ	(ન.)	‘ રાતવાસો ’
રોડેલા	(પુ. બ. વ.)	‘ વિધુર ’
લામવુ	(ક્રિ.)	‘ લાવવું ’
વગડો	(પુ.)	‘ સીમ ’
વગરો	(પુ.)	‘ સીમ ’
વરી	( )	‘ વળી ’
વાટ	(સ્ત્રી.)	‘ રસ્તો ’
વાય	(સ્ત્રી.)	‘ વાવ ’
વાસણુ	(અ.)	‘ પાછળ ’
વીજરી	(સ્ત્રી.)	‘ વીજળી ’
વોંદો	(વિ.)	‘ વાંદો ’

વોંસે (અ.)	‘ખાછળ’	સો (ત્રિ.)	‘છ’
થાક (ન.)	‘થાક’	સોટો (ન.અ.વ.)	‘છોટાં’
થુ (સ.)	‘થુ’	સોખડુ (ન.)	‘ચામડું’
સવરાવુ (ક્રિ.)	‘સરકવું’	સોખડુ (ન.)	‘ચામડું’
સાચૂર (સ્ત્રી.)	‘ચારો (દોરનો)’	સોરા (પુ. અ. વ.)	‘છોકરા’
સુદુ (વિ.)	‘ધૂડું’	સાત (વિ.)	‘સાત’
સેટીયુ ( )	?	સાસલુ (ન.)	‘સસલું’
સેડુ (વિ.)	‘દૂર’	સાવુ (ક્રિ.)	‘પકડવું’
સોગરદમ (અ.)	‘ચારે તરફ’	સાંધુદો (સ્ત્રી.)	‘સાંઢણીઓ’
સોગરદી (અ.)	‘ચારે તરફ’	સુ (સં. સ.)	‘શું’
સુણડો (દો.)	‘દોર ખાઈ ન શકે તે માટે મોં પર ખાંધવામાં આવતું		
(ન. અ. વ.)	દોરીમાંથી બનાવેલું એક સાધન; મોળી.’		
સેલી (સ્ત્રી.)	‘રાખ’	સોંદો (સ્ત્રી. અ. વ.)	‘સાંઢણીઓ’
સોંજ (સ્ત્રી.)	‘સાંજ’	સોલરવું (ક્રિ.)	‘સાંભળવું’
સોધવુ (ક્રિ.)	‘શોધવું’		

૨ : ૪ વાક્યતત્ત્વીય.

૧. બીલ હતા તે માલમીલકત મેલીન રવાનો.
૨. પેલો, બધો માલ હતો એ લઈ અન્ બરભણી.
૩. કસ્તુરી લઈ અન્ રવાનાં.
૪. ઉં...કાઈ ઈ પરમાને કરી દેવાનું.
૫. પોણી પાવાનું અન્ ખાયને મેલી દેવાનું.
૬. સેલી થઈ ગઈ તો તારો પોડીયો લઈને હું જતો રહું.
૭. આ સાસલાને લઈને જવાનો મું.
૮. વેતીયો જોણતો તો કે આ કરવાના સે.
૯. પેલો જોણી ગયો કે આ રખારી આવવાનો.

પ્રથમનાં ૧ થી ૭ વાક્યોમાં ક્રિયાપદ વગરની રચના એ વિશેષતા છે. આ ભાષાસ્વરૂપમાં આવી રચનાનું પ્રમાણ ખૂબ છે.

વાક્ય ૭ થી ૯ કાળસંદર્ભ સૂચવ્યા વિના ઇચ્છાનું પ્રકટીકરણ કરતી રચનાઓ છે. આવાં વાક્યોનું પ્રમાણ પણ આ સામગ્રીમાં સારું છે.

ભાષાવિમર્શ : ૧૯૮૦ : ૪]

સમાજગત :

આ ભાષા-સ્વરૂપમાં મોટા ભાઈ નાના ભાઈને સંબોધવામાં 'તુ' પ્રયોગ છે, અને નાનો, મોટા માટે 'તમે'. વેતીયાને મોટા ભાઈ કહે છે, 'તુ અમારી લેંસુ સારી ચાલ.' મોટા ભાઈને વેતીયો કહે છે 'તમારા બંગલાની સેલી લઈને જોવ.'

પતિ પોતાની પત્નીને 'તુ' થી જ્યારે પત્ની, પતિને 'તમે' થી સંબોધે છે. વેતીયો પત્નીને કહે છે 'હું તને બે ચાર લાતો મારુ એટલે પડી જવાનું.' વેતીયાની પત્ની તેને કહે છે 'નીત તમારે ઘેર તો આવીન ઉભા હોય.'

અન્નણી વૃદ્ધા વેતીયાને 'તુ' થી સંબોધે છે અને સામે વેતીયો પણ તેને 'તુ' જ કહે છે : ડોસી કે 'તારે સુ ભરેલુ સ ?' વેતીયો ડોસી પાસે શરત મુકીને કહે છે, 'જો તુ પાદી ન સેલી-થઈ ગઈ...'

આની જ રીતે અન્નણ્યા રખારીને પણ વેતીયો 'તુ' થી સંબોધે છે. રખારીને તે કહે છે, 'તુ બોલતો નંય.'

'બાપ' ને 'બાપુ' થી અને બાપના મોટા ભાઈને 'દાદા' થી સંબોધવામાં આવે છે. વેતીયો પોતાના છોકરાઓને કહે છે 'જોવ સોરા, દાદાને કીયે કે તાજવો અન્ પોન્છેરી ચાલો.' છોકરો દાદા પાસે જઈને કહે છે 'મારા બાપુ લાયા સે સોખરાના પૈશા.'

મામા-ભાણેજના સંબંધમાં ભાણેજ પ્રત્યે મામાનો સામાજિક વર્તીવ માનભર્યો અને નિખાલસ અપેક્ષિત હોય તેમ ઠગો અને વેતીયા વચ્ચેની વાતચીત પરથી તારવી શકાય છે. વેતીયાને 'મામા' થયેલા ઠગો 'તમે' થી સંબોધે છે. ભાણેજ પણ મામાને 'તમે' કહે છે : ઠગ આયા...વેતીયો કી કે 'આવો મોમા.' મોમા કેયુ એટલે તો ઠગાયતી. ઠગ કહે, 'ભાણાભાઈ, આ સાસુલુ અમોને આલો.' વેતીયો કહે, 'સાસુલુ તમોને મલસે ની.'

ઘેર આવનારા આગંતુકને 'આવો' થી આવકાર અપાય છે અને આગંતુક તેનો 'સઉ' થી પ્રત્યુત્તર વાળે છે, ઠગો આવતાં વેતીયો કહે, 'આવો મોમા.' ત્યારે ઠગો કહે છે. 'સઉ.'

મરેલા ઠોરનું ચામડું ઉતારનાર કોમને ભાંભી કહેવાય છે તે ખાહિતી, 'અને ભોભીને બોલાયીને સોખડુ ઉતરાયુ' વાક્ય પરથી પ્રાપ્ત થાય છે. આવા સગાઈ સંબંધના સંબોધન તથા ધંધાકીય જ્ઞાતિના નામને સૂચવવા

ઉપરાંત આ સામગ્રીમાંથી સમાજનાં વિવિધ ક્ષેત્રના મુદ્દાઓમાં વપરાતી ભાષા પણ જોવા મળે છે.

૧. બનાવટ કે ધૂર્તકળાની ભાષા

સસહુ પોતાના સંદેશવાહક તરીકે કામ આપે છે તે વાત વેતીયાએ ઠગોને ઠસાવતી છે. આથી તે સસલાને સંબોધીને હુકમ કરતાં કહે છે, 'જ સસલા ઘેર કય દેના ક મોમા આયાસ તે ઉકો-બુકો ભરી દેજો. ખાવા-ખાવા બધુ કમ્પલેટ કરી દેજો.'

એ જ વાક્યોમાં ચાર ભાષાઓનો વપરાશ ?

સસલા—માન્ય ગુજરાતી રૂપ

કય દેના—પોતીકી હિન્દીનું રૂપ

કમ્પલેટ—પોતીકી અંગ્રેજીનું રૂપ, અને

શેષરચના—પોતીકું ભાષારૂપ

૨. કુટુંબ વચ્ચેના વ્યવહારની ભાષા

મોટા છ ભાઈઓએ સૌથી નાના ભાઈ વેતીયાને વ્યવહારમાં અન્યાય કર્યો. પોતે બેંસો રાખી, વેતીયાને પાડો આપ્યો. પોતે ખેતીકામ કરે, વેતીયાને બેંસો ચારવાનું સોંપ્યું. વેતીયો માથાનો. ગુપચૂપ આ સ્વીકારીને બધા ભાઈઓને રડાવ્યા. પોતાના પાડાને ચરાવી ચરાવીને અલમસ્ત બનાવ્યો અને ભાઈઓની બેંસોને ભૂખી રહે તે માટે મોઢે મોળાઓ પેરાવી દીધા ! ભાઈઓને ખબર પડતાં વેતીયાને કહે આ શું કર્યું ? તો તે કહે, 'જુઓ ભાઈ, ઘેર ખોંણ ખોંચ, પાસી ઘેર સાચૂર ખોંચ, વગડે વેણી ખોંચ તે સોંજે ફાટે ના ? એટલે એનો માટે મેં સણ્ઠો પેરાઈ દીધો.'

૩. સોની કંજિયાની ભાષા

વેતીયો ઠગોને બનાવવા પોતાની પત્ની સાથે સોની કંજિયો કરે છે. પત્નીને ઘેર આવીને કહે, 'પોણી ઉનું કર્યું સે ?' પત્ની શીખવ્યા મુજબ જવાબ આપતાં કહે 'નીત તમારે ઘેર તો આવીને ઉભા હોય તે હું નવરી બેઠી સુ ? આપરાથી કરસુ નઈ બને.' વેતીયાએ આ સાંભળતાં જ ઠગોના દેખતાં બેચાર પાડુ મેલી.

૪. લોભી-ધૂર્ત પ્રકારના વ્યવહારની ભાષા

અ. વેતીયા અને ડોસી વચ્ચે

બ. " ઠગો વચ્ચે

ક. " રજારી વચ્ચે

- અ. ડોસી વેતીયાને મળતાં પૂછે છે 'તારેસુ બરેલુ સ ?' વેતીયો કહે 'મારે સાચી કરતુરી બરેલી સે.' ત્યાર બાદ ડોસી તેને કહે 'ઉં થાકી ગઈ સુ. મન બેસારે ને ?' વેતીયો કહે 'બેસારુ ખરો એક શરત.'
- બ. ઠગો વેતીયાને ઠણાગરુ સસલુ પોતાને આપી દેવાની વિનંતી કરતાં કહે છે 'લોણાભાઈ, ગમે તે થાય પણ આ સાસલુ અમોને આલો.' વેતીયો કહે 'ના. કે સાસલાની વાત તમારે કરવી નીં. સાસલુ તમોને મલસે નીં.' ઠગો કહે 'અરે, હસેના સાતસેં ડુપીયા લો પન સાસલુ આલો.' ત્યારે વેતીયો કહે છે 'સારુ તારે.'
- ક. કૂવાકાંઠે બાંધી રાખેલો વેતીયો 'પરણવું નથી, પરણવું નથી' એમ મોટેથી બબડ્યા કરે છે તેને રખારી પૂછે છે 'સું સે ?' વેતીયો તેને કહે 'મારે પેણવું નથી. મારા ભઈ મને બેડી બાંધી બાંધીન પેણાવે સે.' રખારી કહે 'એય ચ્યા પેણવાનુ સ ?' તો પેલો કહે 'કન્યા સાધવા જ્યાસે ને મને બાંધી મેલ્યો સે ઉં ના નાસુ એટલે.' રખારી કહે 'ઉં વોઢો સું.'

આવી સામાજિક સ્વરૂપોમાં વપરાતી ભાષા જ્યારે કાર્યમાં વેગની જરૂર હોય ત્યારે અને ઠંડી તાકાત દર્શાવતી હોય ત્યારે પણ કેવી કાર્યસાધક અને છે તે નીચેનાં દષ્ટાંતો સૂચવે છે :

વેતીયાએ રખારીને ફસાવી, હેતરી, જલ્દીથી બપડી જવું છે ત્યારે વેતીયો 'સોડીન એને સુવારીન વાસે બાંધી દઈને પેલી સાતસેં સાંયુદ્ધોને લઈને નેસર્યો'.

વેતીયો વેરીઓને ઘંટીના પડો બાંધી દૂવામાં ધડેલીને નિરાંત અનુભવે છે ત્યારે તેઓને શુભેચ્છા આપતો હોય તેમ કહે છે 'એ...જીવતા રો...ને સામ...રો !' ભાષાની કેવી ઠંડી તાકાત !

૪ : ૦ સમગ્રતયા તારણ :

આ ભાષાસ્વરૂપને સમગ્રતયા જોતાં તે અત્યંત મિશ્ર સ્વરૂપ હોય તેમ જણાય છે. એકની એક ઉક્તિ આ ભાષા-સ્વરૂપમાં અનેક હાયાવાળી મળે છે. તે આ નિરીક્ષણની પુષ્ટિ પણ ગણાય. ઉદાહરણો નીચે મુજબ છે :

ધ્વનિગત

શબ્દગત

રૂપગત

ભઈ ~ ભાઈ

આલવુ ~ આપવુ

બેસો ~ ભેસુ

પસે ~ પછે

અમે ~ અમો

આપડને ~ આપને

પડે ~ પરે

છો ~ સો

તમે ~ તમે

જાએ ~ જઈએ

સોળડુ ~ સોળડુ

ઉં ~ હું

પેલુ ~ એ ~ ઈ

ગ્યો ~ જ્યો

પર ~ ઉપર

સે ~ છે ~ સ

તાણે ~ તાણ ~ તાણ

આથે ~ આવ

પણ ~ પન

અવ ~ અવે ~ અવૂ

આપડા ~ આપરા

શુ ~ સું ~ સુ

તો ~ ત ~ ત્યો

આ રીતે આ સ્વરૂપ એ મિત્ર લાપ-સ્વરૂપ જણાતું હોઈ, બીજી-
ગુજરાતી દિલાષિતાના અભ્યાસ માટે અત્યંત મહત્વનું ગણાવી શકાય.

અવલોકન

રાધેકાન્ત દવેકૃત 'સ્ટડિઝ ઇન ગુજરાતી ફોનોલજી એન્ડ ફોનેટિક્સ' ભારતી મોદી

ગુજરાતી ભાષાનો આધુનિક ભાષાવિજ્ઞાનની રીતે અભ્યાસ કરનારાઓની સંખ્યા કેટલી? અને તેમાંય પરદેશમાં આવા વિષય ઉપર પીએચ.ડી. કરનારા તો ભાગ્યે જ! આથી ડૉ. દવેનો મહાનિબંધ ખાસ ધ્યાનપાત્ર બને છે.

એમના મહાનિબંધનું શીર્ષક છે “ગુજરાતી ભાષાના ધ્વનિરવરૂપકીય અને ધ્વનિવૈજ્ઞાનિક પાસાંઓનો અભ્યાસ”. આ કામનાં મૂળ તો એમના ૧૯૬૭માં ‘ઇન્ડિઅન લિંગ્વિસ્ટિક્સ’ (અંક ૨૮)માં પ્રસિદ્ધ થયેલ લેખ ‘ગુજરાતીના સાદા, નાસિક્ય અને મર્મર સ્વરોનું ફોર્મન્ટ અનેલિસિસ’માં છે. ત્યારથી શરૂ કરીને એમના આખા અભ્યાસકાળ દરમ્યાન એલિ ફીશર યોર્ગેન્સેન એમના મુખ્ય શિક્ષક રહ્યા.

એમનો મહાનિબંધ ચાર પ્રકરણોમાં વહેંચાયેલો છે. પહેલું પ્રકરણ પ્રતાવનાનું છે. તેમાં પહેલાં એમણે ગુજરાતની અને તેની બોલીઓની સામાન્ય માહિતી આપી છે. આ માહિતી ઘણી જ ઉપરછલ્લી હોવાથી એ કોઈ વાચકને (ખાસ કરીને અ-ગુજરાતી વાચકને) ઉપયોગી થઈ શકે નહીં. (આ લખાણ માયુક્રોફિલ્મ રૂપે ઉપલબ્ધ હોવાથી એના અ-ગુજરાતી વાચકો વધારે હોવાની શક્યતા ખરી જ).

ગુજરાતી ભાષાના ધ્વનિ કોઈ પણ ભાષાવિજ્ઞાનીને રસ પડે એવી વિશિષ્ટતા ધરાવતા હોઈ એ વિશિષ્ટતાનો અભ્યાસ કરવો જરૂરી છે. આથી એ કહે છે: “The phonological interpretation of murmured vowels is a matter of interest to any linguist. Similarly, the phonetic analysis of the murmured

vowels and retroflex consonants is of great interest to phoneticians. This defines the scope of the present thesis" (૧-૨). આમ એમનો કાર્યવિસ્તાર એમણે બતાવ્યો છે. એટલું જોઈ શકાય કે મર્મર સ્વરોનું ગુજરાતીના ધ્વનિસ્વરૂપમાં સ્થાન એમને નક્કી કરવું છે. અને તેથી સમગ્ર ધ્વનિસ્વરૂપ વિષે એમને કહેવાની ફરજ પડે. પણ ૧-૩માં એમણે કહ્યું: "સૌથી પ્રથમ ગુજરાતીના ધ્વનિઘટકો રજૂ કર્યા છે, પણ ધ્વનિસ્વરૂપની રજૂઆત સંપૂર્ણપણે કરી નથી." અહીં એમણે જ એમના બીજા પ્રકરણની મર્યાદાનો નિર્દેશ કરી દીધો છે.

બીજા પ્રકરણનું શીર્ષક છે 'ધ્વનિસ્વરૂપ'. એમાં વિભાગ ૨-૦ માં નરસિંહરાવ, ટર્નર, ટી. એન. દવે, પ્રબોધ પંડિત, કાર્ડોના વગેરેએ કરેલા અભ્યાસોનો નિર્દેશ છે. સ્વાભાવિક રીતે જ આ બધામાં પંડિતના કામનું મહત્ત્વ હોય. તેમાં ય દવે તો પંડિતના અભિગમને અનુસરતા હોઈ એમના ઘણાં વિધાનો તો પંડિતના પુનઃકથન જેવાં છે. ૨-૧માં એમણે આમ શરૂઆત કરી છે: "સામાન્યપણે નીચેના સ્વરો અને વ્યંજનો જુદા પાડવામાં આવે છે". આવાં વિધાનો અછડતી રીતે કરાયાં હોય એવી છાપ બની કરે.

સ્વરો :

મૌખિક

સ્પૃષ્ટ
i u
e o
E O
a

મર્મર
i u
e o
E O
a

નાસિક્ય

i u
E O
a

- = મર્મર, . = નાસિક્ય : આ ચિહ્નો મેં બદલ્યાં છે, જેથી છાપતી સ્વખતે મુશ્કેલી ન પડે.

સ્લાષાવિમર્શ : ૧૯૮૦ : ૪]

૧૬૧

વ્યંજનો :

સ્પર્શ :	ઝોઠ્ય	દંત્ય	મૂર્ધન્ય	તાલવ્ય	કંઠ્ય
	p	t	t̪	c	k
	b	d	d̪	j	g
	ph	th	th̪	ch	kh
	bh	dh	dh̪	jh	gh
સંઘર્ષી		s	s̪	ʃ	h
નાસિક્ય	m	n	n̪	ɳ	ṇ
પ્રવાહી		r	r̪		
		l	l̪		
અર્ધસ્વર	v				y

વ્યંજનની નીચે ટપકું = મૂર્ધન્ય ધ્વનિ

વ્યંજનની ઉપર લીટી = તાલવ્ય ,,

વ્યંજનની ઉપર ટપકું = કંઠ્ય ,,

એમનું કહેવું છે કે થોડા અપવાદો બાદ કરતાં બાકીના સ્વરો અને વ્યંજનો એકબીજા સાથે, સરખા સંદર્ભમાં ભેદક વિરોધ દર્શાવતા હોઈ. ધ્વનિઘટકો બને છે (૨.૧.૨ પાન ૭). આ ધ્વનિઘટકોની સંખ્યા ઘટાડવાનું શક્ય છે - જો મર્મર સ્વરો, નાસિક્ય સ્વરો અને મહાપ્રાણ સ્પર્શ ધ્વનિઓને ગુચ્છ ('ક્લસ્ટર') ગણવામાં આવે તો!" આ જોતાં તરત સમજાઈ જાય કે દરે પણ પાંડિતની જેમ જ બ્લૂમ્ફીલ્ડીય નિરૂપણપદ્ધતિની જ પકડમાં રહીને અભ્યાસની શરૂઆત કરે છે. વિરોધ ('કન્ટ્રાસ્ટ') અને ધ્વનિઘટકો ઘટાડવા - લાઘવ, અવકર્ષણ ('ઇકોનમિ', 'રિડક્શન') એ એ એમની ધ્વનિસ્વરૂપ નક્કી કરવા માટેની 'વિધિ' જેવાં છે.

અહીં થોડુંક વિષયાંતર કરીએ. કોઈ પણ પ્રણાલિ સામે વાંધો હોય નહિ - તે બ્લૂમ્ફીલ્ડીય હોય કે જેનરેયુટિવ હોય કે પ્રાગ-સંપ્રદાયની હોય. પરંતુ જે કોઈ સિદ્ધાંત પ્રમાણે આપણે કામ કરવા માગતા હોઈએ એની શરતો અનુસાર ચોક્કસાઈનો આગ્રહ તો હોવો જ જોઈએ. બ્લૂમ્ફીલ્ડીય પ્રણાલિએ ધ્વનિસ્વરૂપ નક્કી કરવા માટે જે નિરૂપણપદ્ધતિ નક્કી કરી હતી તેનો વિરોધ ખીજાઓએ કર્યો, પરંતુ એ પ્રણાલિનાં કેટલાંક સ્વયંસિદ્ધ ('એક્સિઓમેટિક') ધોરણોને તો દરેક વિચારપ્રસંદાય માન્ય

રાખે : જેવા કે “ ધ્વનિસ્વરૂપ અમુક એક બોલીનું, અમુક નિશ્ચિત સમય દરમ્યાનનું, અમુક નિશ્ચિત પ્રદેશનું/વિભાગનું જ હોય. ” ગમે તે બોલીઓ બેગી કરીને એકત્રિત કરેલી સામગ્રીનું એક ધ્વનિસ્વરૂપ ક્યાંથી હોય ? કમનસીબે પડિતે શરૂ કરેલી જુદી-જુદી બોલીઓના શબ્દોને એક જ સામગ્રી તરીકે ભેગા કરીને મૂકવાની પદ્ધતિ દ્વે આજ રાખે છે. સમગ્ર પ્રજાના શિક્ષિત વર્ગની એક બોલીનું ધ્વનિસ્વરૂપ આપવું હોય તો ય એ એક તારવેલી બોલી ઉપર કઈ પ્રાદેશિક બોલીનો પ્રભાવ છે એ નક્કી કરીને જ સામગ્રી નક્કી કરાય... આવી સામગ્રીનું, યંત્રનિષ્ઠ પૃથક્કરણ માટે પણ મહત્ત્વ તો ખરું જ. યંત્રનાં પરિણામો ગમે તેટલાં આધારભૂત હોય તો ય સામગ્રીનો જે દોષ હોય તેની સામે આંખ આડા કાન ન કરાય. દ્વે કહે છે : શિષ્ટ ગુજરાતી સમલક્ષણાત્મક બોલી ન હોવાથી ઘણી મુશ્કેલીઓ ઊભી થાય છે (પાન ૨૭). પરંતુ કોઈ પણ ભાષાની શિષ્ટ બોલી નક્કી કરવી એ મુશ્કેલ જ હોય; કારણ, શિષ્ટ બોલી બોલનાર વ્યક્તિઓ જુદા જુદા પ્રદેશની બોલી-વિશિષ્ટતાઓ ધરાવતી હોય જ અને ઘણા સભાન પ્રયત્ન પછી પણ એની શિષ્ટ બોલીમાં ક્યાંક ક્યાંક પોતાના પ્રદેશની બોલી-વિશિષ્ટતાની છાપ રહેવાની. પડિત અને દ્વે અમદાવાદની આઠ સ્વરો અને મર્મરવાળી બોલીને શિષ્ટ ગણવા માગે છે તે તો દેખીતું છે. મુંબઈ તરફની શિષ્ટ ગુજરાતી બોલી આ અમદાવાદ તરફની બોલી કરતાં સહેજ જુદી પડે એ શક્ય જ છે. શબ્દભંડોળ પૂરતો બે-ત્રણ શિષ્ટ બોલીપ્રદેશોનો સમન્વેદ કાઢવો સહેલો છે, પરંતુ ‘ ધ્વનિસ્વરૂપ ’ માટે તો એવું શક્ય નથી.

ઉપરાંત શિષ્ટ બોલી પોતે જ આમ તો અકુદરતી, ભાષાવિજ્ઞાનીઓએ જન્માવેલી તારવણી જેવી છે. આવું કરતી વખતે ભાષાવિજ્ઞાની પોતાની વ્યક્તિગત વિશિષ્ટતાઓને સામગ્રીના ભાગરૂપે ન મૂકી દે એ તો ખાસ જોવાનું છે. પડિત અને દ્વે પોતાની બોલીમાં મર્મર અને સાદા સ્વરો વચ્ચે મુક્ત હેરફેર છે એમ કહી એ હકીકતને મર્મરવાળી બોલીના ભાગ તરીકે સમાવવા જાય છે. વ્યક્તિએ વ્યક્તિએ બદલાતી આવી વિશિષ્ટતાઓ (જે મુખ્ય બોલીની વિશિષ્ટતાઓને ‘ અસ્થિર ’ બનાવે) તેને ધ્વનિસ્વરૂપના ભાગ તરીકે મુકાય જ નહિ. કયા પ્રદેશની શિક્ષિત વર્ગની બોલીને શિષ્ટ બોલીનું સ્થાન આપવા માગીએ છીએ તે એક વાર નક્કી કર્યું પછી બીજી બોલીઓની વિશિષ્ટતાઓનો વિચાર કરવાનો હોય જ નહિ. પૂર્વ તરફની બોલીઓમાં મર્મર સ્વરો હોય અને પશ્ચિમ તરફની

ખોલીઓમાં મર્મર ન હોય તો તે હકીકતને દેવેનું ચિંતારૂપે વ્યક્ત કરવું અસ્થાને છે. પરંતુ પંડિત અને દેવે ખોલીઓની વિશિષ્ટતાઓના મિશ્રણનું 'ધ્વનિસ્વરૂપ' શિષ્ટ ખોલીના ધ્વનિસ્વરૂપ તરીકે આપે છે. શિષ્ટ ખોલી (હું તો શિષ્ટ ખોલી એક જ હોય એ પણ સ્વીકારવા તૈયાર નથી) એ 'શિષ્ટ ભાષા'નું - એટલે કે શિક્ષિત વર્ગ લખવા માટે વાપરે તે ભાષાનું - એક સામાન્ય સ્વરૂપ હોય, પણ ખોલીનું એવું સ્વરૂપ તારવવું હોય તો 'અમદાવાદના' શિક્ષિત વર્ગની ખોલી એમ મર્યાદા બાંધીને કરવું પડશે. લેખોવ કહે છે તેમ સંશોધનપદ્ધતિના અભ્યાસ કરવાના એ તદ્દન જુદા છતાં એકબીજાને આંતરે એવા હેતુ હોય : એક છે સામગ્રીને ભેગી કરી, મઠારી, રજૂ કરવા માટેની માન્ય થયેલી વિધિઓ શોધવી, તો બીજો હેતુ છે આ સામગ્રી અને વિધિઓ સાચી છે કે ખોટી તે તપાસવાનો.¹ જો ખોલી-ખોલી વચ્ચેના ભેદનું ધ્યાન રાખવામાં ન આવે તો કોઈ રીતે સંતોષકારક પરિણામ ન આવે. પંડિત અને દેવે આ ઉપરાંત અપકર્ષણવૃત્તિમાં સરી પડ્યા છે. તેઓ બધી ખોલીઓનું અને પોતાની વ્યક્તિગત વિશિષ્ટતાઓનું મિશ્રણ કરીને ધ્વનિઘટકોની સંખ્યા ઘટાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે. એમના કહેવા પ્રમાણે મર્મર સ્વરો મહાપ્રાણ સ્પર્શ વ્યંજનો પછી ન આવી શકે. તો જે મહાપ્રાણ ન હોય એવા સ્પર્શવ્યંજનો પછીના સ્વરો મર્મર હોવા જોઈએ. અને તો પછી એ સ્વરો વચ્ચે મુક્તા હેરફેર કેવી રીતે હોય? પણ એ બન્નેએ |bahr| ~ |bar| |pohr| |por| એવા શબ્દો આપ્યા છે. આવી સૈદ્ધાંતિક રીતે અસંગત કહેવાય એવી પરિસ્થિતિ સામગ્રીમાં આવે જ ક્યાંથી? કાં તો ભાષાવિજ્ઞાની એક નિશ્ચિત કરેલા ખોલી-સ્વરૂપને 'શિષ્ટ' ગણે અને કાં તો 'સોશોલિંગ્વિસ્ટિક્સ' પ્રમાણે દરેક વિવિધ વિશિષ્ટ ધ્વનિલક્ષણો માટે ધ્વનિસ્વરૂપમાં નિયમો આપે. ખોલીઓની સામાજિક વિશિષ્ટતાઓને પહોંચી વળવું સહેલું નથી. અને એવું શક્ય બનાવ્યા પછી પણ આપણે શિષ્ટ ખોલીઓનું ધ્વનિસ્વરૂપ તો આપીએ જ. જે પંડિત અને દેવે આઠ સ્વરોવાળી અને મર્મરવાળી ખોલીને શિષ્ટ ગણતા હોય તો એનો જ પૂરો અભ્યાસ આપવો યોગ્ય રહેત. અથવા તો ધ્વનિસ્વરૂપને બાકાત કરી માત્ર શ્રવણલક્ષી ધ્વનિવૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ આપ્યો હોત તો એની આધારભૂતતા માટે કાંઈ કહેવાનું હોત જ નહિ. એમના બીજા પ્રકરણને લીધે એમના મહાનિબંધમાં એટલી સંદિગ્ધતા ઉમેરાઈ છે. એમણે ધ્વનિઘટકોની, ઉપઘટકોની અને વ્યંજનગુચ્છોની વાત કોઈ નજીવી

૧. 'એ સર્વે આદ્ય સિંગ્વિસ્ટિક્સ સીન', સંપાદન ઉબ્ધ્ય. ઓ. ડિંગ્વોલ્ડ, પા. ૩૩૯.

હકીકત હોય એમ રજૂ કરી છે. એમણે ધ્વનિસ્વરૂપ ન આપતાં માત્ર એમના ધ્વનિવૈજ્ઞાનિક કામને મહત્ત્વ આપવું જોઈતું હતું.

એમના 'ધ્વનિસ્વરૂપ' પ્રકરણમાંના કેટલાક વાદાસ્પદ મુદ્દાઓ જોઈએ :

(૧) 'મર્મર' સ્વરોનું ધ્વનિસ્વરૂપમાં શું સ્થાન એ શોધવામાં લાપા-વિજ્ઞાનીને રસ હોય' એમ એમણે કહ્યું, પરંતુ મર્મર સ્વરોનું સ્થાન શોધવા જતાં ધ્વનિસ્વરૂપનાં બીજાં પાસાં શોધવાં જ પડે. પરંતુ એમણે પહેલા પ્રકરણમાં કહ્યું છે તેમ ધ્વનિસ્વરૂપની રજૂઆત પૂર્ણપણે કરી નથી.

(૨) વિરોધાત્મક ધ્વનિ બતાવવા માટે એમણે શબ્દોનાં જોડકાં આપ્યાં છે. આ શબ્દો ગમે તે બોલીઓમાંથી ભેગા લાવીને મૂકી દીધા, જેથી ગમે તેમ પણ વિરોધ પુરવાર કરાય. જુઓ i, e અને E માટેના શબ્દો (કેટલાક શબ્દો સીધા પંડિતમાંથી લીધેલા છે) :

ઈસ is	વીર vir
એક 'ek	વેર ver
એશ E ^s	વેર VER

આમાંથી વીર, વેર, વૈર તો પંડિતના શબ્દો છે. હવે 'લાકડાનો વૈર' માટે (અમદાવાદની) શિષ્ટ બોલીમાં તો [vhEr] શબ્દ હોય, જેમાં ઘોષ [h] ને કારણે સ્વર આપોઆપ નીચો (જડ્યું વધારે બોલીને) બોલાય. ફક્ત જે બોલીમાં બોલાય તે અને બાકીના શબ્દો જે બોલીમાં બોલાય તે એક જ નથી. તેવી જ રીતે મેલ્લું અને મેલ એ એક જ બોલીમાં હોય કે નહિ તે શંકાસ્પદ છે. પંડિત પણ મારીમચડીને જોડકાં મૂકી દે છે; જેવાં કે મેર, મૈર, મેજ, મૈજ ! કોઈ અંગ્રેજી શબ્દ, તો કોઈ જરા ય ન વપરાતો ફારસી શબ્દ, તો કોઈ મૈર જેવી ગાળ, જે કોઈ એક બોલીના લાપકો જ બોલતા હોય ! o, O નો વિરોધ બતાવતાં જોડકાં પણ લગભગ એકાદ-બે બોલતા હોય ! એ એમ/ઓળ જેવું જોડકું આપે છે, અપવાદ સિવાય આવાં જ છે. દવે ઓમ/ઓળ જેવું જોડકું આપે છે, જ્યાં ઓળ પણ કોઈ એક બોલીનો શબ્દ કહેવાય. પંડિત જો અને મૈર, મૈર જેવાં જોડકાં આપે છે. જેમાં મૈર કોઈ એક બોલીનો શબ્દ છે અને મૈર એ [mhOr] શબ્દ છે, જેમાં સ્વર આપોઆપ નીચો બોલાય છે. એક ગોઠ અને ગોઠ સિવાયનાં બીજાં જોડકાં (દવે અને પંડિત બન્નેમાં) કાં તો વિશિષ્ટ બોલીના શબ્દોને લીધે શક્ય બન્યાં છે, કાં તો [h] નું અસ્તિત્વ ધ્યાનમાં નથી લીધું માટે શક્ય બન્યાં છે. આથી 'e-E' અને 'o-O' વચ્ચેનો વિરોધ પુરવાર કરવાની મથાપણ સફળ નીવડતી

નથી. અને દ્વે તો છેક ૧૯૬૭થી જોઈ શક્યા હતા કે એમના ભાષકો ('ધન્દોર્મન્દસ') ની બોલીમાં આ વિરોધ સ્પષ્ટ ન હતો. એમની પોતાની તો જ સ્વરની બોલી છે. ઉપરાંત 'e' અને 'o' નાસિક્ય સ્વરો તરીકે બોલાતા નથી એ પણ એમણે નોંધ્યું છે. તો 'એવું' શા માટે? એમ પ્રશ્ન એમણે પૂછવો જોઈતો હતો. નાસિક્ય સ્વરો બોલતી વખતે સ્વરોનું નીચા ઊતરવું એ સ્વાભાવિક પ્રક્રિયા છે. અને તેથી એમણે 'e' અને 'o' નાસિક્ય સ્વરો તરીકે બોલાતા ન સાંભળ્યા હોય. સ્વરોનું નીચા ઊતરવું એ સંદર્ભ-આધારિત હોય એ હકીકત એમણે નોંધી કેમ નથી?

(૩) આ પછી એમણે સ્પર્શવ્યંજનો, સંઘર્ષી વ્યંજનો, અર્ધસ્વરો વગેરે ધ્વનિઓ વચ્ચેના વિરોધ દર્શાવતાં જોડકાં આપ્યાં છે એમાં પણ 'કાઝ, બાઝ' જેવા કોઈ બોલીના શબ્દો ભેગા કરીને બનાવેલાં અસ્વાભાવિક જોડકાંઓ છે.

(૪) એમના નાસિક્ય વ્યંજન અને સ્વરો ઉપરનાં વિધાનો તો સીધે-સીધાં પંડિતના જ નિષ્કર્ષો છે. પંડિતના ૧૯૫૭ ('ધન્ડિઅન લિંગ્વિસ્ટિક્સ', ગ્રંથ ૧૭)ના લેખમાં પંડિતે નાસિક્ય વ્યંજન અને સ્વરો વિષે જે કહ્યું છે તે તો ઘણી રીતે પડકારી શકાય એવું છે. એમ ને એમ દ્વે પંડિતના વિચારોની પુનઃ રજૂઆત કરે છે તે બરાબર ન કહેવાય. પંડિતના ત્રણ શંકાસ્પદ મુદ્દા દ્વેએ કોઈ પણ જાતના વાંધા વિના સ્વીકારી લીધા છે :

૧. ધ્વનિઘટક | m | , | n | અને | ŋ | પછી તરત આવનાર વ્યંજન સમસ્થાની ('હોમોર્જેનિક') હોય જ એવું જરૂરનું નથી.
૨. તાલવ્ય અને કંઠ્ય નાસિક્ય વ્યંજનો [n̄] અને [ŋ̄] પછી માત્ર સમસ્થાની વ્યંજનો જ આવી શકે. આથી એ બન્નેને એક ધ્વનિઘટક | N | માં સમાવવા. નાસિક્ય સ્વરો એટલે સ્વર + | N | .
૩. આ ધ્વનિઘટક | N | નો એક વધારે ઉપઘટક છે [ɳ̄] . દ્વે કહે છે : "Pandit sets up a fourth allophone of the phoneme | N | , which is [ɳ̄] (પા. ૨૦). પરંતુ પોતે | N | ના ઉપઘટકો આપે છે ત્યારે માત્ર [n̄], [ŋ̄], [ɳ̄] (સ્વરોનું નાસિક્યીકરણ) એમ ત્રણ જ આપે છે. ચોથો ઉપઘટક કેમ ઊડાડી દીધો તેનું કારણ આપતા નથી. જો કે ચોથો ઉપઘટક [ɳ̄] એમણે નથી સ્વીકાર્યો એ ઠીક જ કહ્યું છે.

| m | , | n | , | ŋ | પછી કોઈ પણ વ્યંજન આવી શકે એવા પંડિતના વિધાનને દ્વે સ્વીકારે છે અને કહે છે : “ As [m, n, ŋ] also occur before [K], it is not possible to consider [ŋ] to be a variant of any of them ” । અહીં દ્વે તદ્દન આંધળું અનુકરણ કરે છે. પંડિતના [m, n, ŋ] પછી [K] વ્યંજન આવી શકે તેના દાખલા જુઓ :

ts | im | ki - Diminutive

d_gənək - d_ga_nk | i

kən | kən | ki - Diminutive

પંડિતે તો [m, n, ŋ] પછી બીજા વ્યંજનો આવે તે પણ ખતાવ્યું છે ! પરંતુ એમાં કયાંય વ્યંજનગુચ્છ નથી, કેમ કે [m, n, ŋ + કોઈ પણ વ્યંજન] જેવી શક્યતાઓ કાં તો એ રૂપઘટકો સાથે આવીને ઊભી થઈ છે, કાં તો જનક-જાનકી જેવા ‘ મોર્ફોફોનીમિક ’ ફેરફારોને કારણે ઊભી થઈ છે. એ વ્યંજનનું સાથે આવવું અને ધ્વનિવૈજ્ઞાનિક રીતે વ્યંજનગુચ્છ હોવા એ એ સૈદ્ધાંતિક રીતે પાયાની જુદીજુદી હકીકતો એમણે એક જ ગણી છે. સમસ્થાની વ્યંજનગુચ્છ બનવા અથવા તો એ રીતે જ નાસિકચ+વ્યંજન એવા ગુચ્છનું ઉચ્ચારણ શક્ય હોવાથી નાસિકચનું આપોઆપ વ્યંજન સાથે સમસ્થાની બનવું એ હકીકતો એટલી નજીવી નથી કે ધ્વનિસ્વરૂપના ઉકેલ માટે એને ધ્યાનમાં લેવાની જરૂર નહિ !

ત્યાર પછી દ્વે ‘ મહાપ્રાણુત્વ, ધ્વનિઘટક, | h | અને મર્મરસ્વરો ’ ની ચર્ચા કરે છે. દ્વે પંડિતના ‘ મર્મર ’ ઉપરના વિચારો સાથે સહમત છે, પરંતુ એમને એક વાંધો છે અને તે એ કે પંડિત | h | ને વ્યંજન ધ્વનિઘટક તરીકે ગણતા નથી. દ્વેનું કહેવું છે કે | h | વ્યંજન તરીકે શબ્દની શરૂઆતમાં, મધ્યમાં અને અંતમાં હોય છે અને એ હકીકત અવગણી શકાય નહિ. આથી દ્વે | h | ધ્વનિઘટકના નીચે પ્રમાણે ઉપઘટકો આપે છે (પાન ૨૭) :

1. [h] = ધોષ ઝોટલ સંઘર્ષ, જે શબ્દની શરૂઆતમાં અને મધ્યમાં આવી શકે.
2. [h] = અધોષ ઝોટલ સંઘર્ષ, જે શબ્દાંતે આવે.
3. [h] = મહાપ્રાણુત્વ, જે સ્પર્શવ્યંજનોના રેફ્રેટ તરીકે હોય અને જ્યારે

સ્પર્શવ્યંજન ધોષ હોય ત્યારે આ મહાપ્રાણત્વ ધોષ હોય અને જ્યારે સ્પર્શવ્યંજન અધોષ હોય ત્યારે મહાપ્રાણત્વ અધોષ હોય.

૪. [-] મર્મર, જે સ્વરોની સાથે સાથે અને વ્યંજનની પહેલાં આવે અને જેની ખીખ્રણે ય ઉપધટકો સાથે મુક્તા હેરફેર થઈ શકે. ફક્ત મહાપ્રાણત્વ શબ્દોમાં હોય ત્યારે જ મર્મર સાથે તેની મુક્તા હેરફેર હોય છે.

દેવેનું મર્મરનું પૃથક્કરણ જરા નવાઈ પમાડે છે. ‘મર્મર’ ‘વ્યંજનની પહેલાં આવે’ પણ ‘કેવાં વ્યંજનો?’ કે ‘કયારે?’ એ કશું જ એમણે કહ્યું નથી. એમનો ‘મર્મર’ વળી દરેક ઉપધટકો સાથે ‘ફી વેરિએયશન’માં હોય. આમ એમના મર્મર સ્વરોને કોઈ ચોક્કસ નિશ્ચિત સંદર્ભ નથી અને ઉપરાંત એ ‘અસ્થિર’ પણ છે; કારણ બધાં જ ઉપધટકો સાથે એ ‘ફી વેરિએયશન’માં આવે છે. મર્મરનાં આ બધાં લક્ષણો જોતાં તો આ જાણે વ્યક્તિગત બોલી (‘ઈડિઓલેક્ટ’)ના ધ્વનિસ્વરૂપનું વર્ણન હોય એમ લાગે; કારણ ‘મર્મર’ જે બોલીનું લક્ષણ હોય છે ત્યાં તે સ્થિર છે અને તેથી આગાહી કરી શકાય તેવો પણ છે. અમદાવાદની શિષ્ટ બોલીમાં ‘મર્મર’ની લાક્ષણિકતા આવે છે તે તો ધોષ [h]ના ‘ધોષત્વ’ અને મહાપ્રાણત્વ ‘ને કારણે અને તેથી નાદ અને શ્વાસનાં લક્ષણોનો વ્યાપ પ્રસરે અને સ્વરો ઉપર એનો પ્રભાવ પડે. આ એક સ્વાભાવિક શારીરિક પ્રક્રિયાનું પરિણામ છે.

દેવેનો મહાપ્રાણત્વનો ઉપધટક સૌથી અપ્રમાણભૂત છે. ‘[h]’ એ એવો ઉપધટક છે જે સ્પર્શ અથવા સ્પર્શસંધર્ષી વ્યંજનો સાથે ગુચ્છમાં જ આવે છે’ અને છતાં ધ્વનિવૈજ્ઞાનિક રીતે તપાસતાં ‘સ્પર્શ + h’ એ ગુચ્છ નહિ પણ એક જ ધટક છે. અને માનો કે ધ્વનિસ્વરૂપકીય પૃથક્કરણ માટે કદાચ આવું માન્ય પણ કરીએ તો ય સેંકડો ગુચ્છો ‘સ્પર્શ + h’ એ જાતના અને ફેટલાય નવા ‘સ્પર્શ + પ્રવાહી + h’ (અમ જેવા શબ્દોમાં) એ જાતના ઉમેરાય. તેમને માટેની બંધારણીય સમજણ શું અપાય? દસ ધ્વનિધટકો ઓછા કર્યાં તેથી ધ્વનિસ્વરૂપની સફળતા નક્કી કરી શકાય નહિ. પંડિતને અનુસરીને દેવે પણ અપકર્ષણવાદ (‘રિડક્શનિઝમ’)માં સરી પડ્યા છે. પણ એવા કૃત્રિમ રીતે તારવીને આપેલા ધ્વનિસ્વરૂપમાં પણ બંધારણીય સમતુલા તો જળવાવી જ જોઈએ. એક બાજુએ દસ ધ્વનિધટકો તો ખીજ બાજુ સેંકડો વ્યંજનગુચ્છો, અને એ માટેની કોઈ જ સમજણ ન આપતાં દેવે માત્ર એક જ વાક્ય લખે છે: ‘It is economical’!

ત્યાર પછી દ્વે યાકોબ્સનના 'ડિસ્ટિન્ક્ટિવ ફીચર્સ' સમજવી તે પ્રમાણે ગુજરાતી ધ્વનિની આરી બેદાત્મક લાક્ષણિકતાઓના 'મેટ્રાયસિઝ' (કોઠા) આપે છે (પાન ૩૩ થી). એમણે યાકોબ્સનનો સિદ્ધાંત સમજાવતાં (પાન ૨૯) કેટલીક લાક્ષણિકતાઓ રિક્ત અથવા ફાલતુ ('રિડંડન્ટ') હોય તેનો સહેજ ઉલ્લેખ કર્યો છે, પરંતુ એ રીતે પોતાના કોઠા તૈયાર કર્યા નથી. જો કે યાકોબ્સને આપેલો કોઠો તો એકેય ફાલતુ લાક્ષણિકતા સમાવતો નથી. આથી કોઠો આપતી વખતે એટલી ચોકસાઈ રાખવી પડે. એમનો નાસિક્ય-ધ્વનિઘટકોનો કોઠો નીચે પ્રમાણે છે :

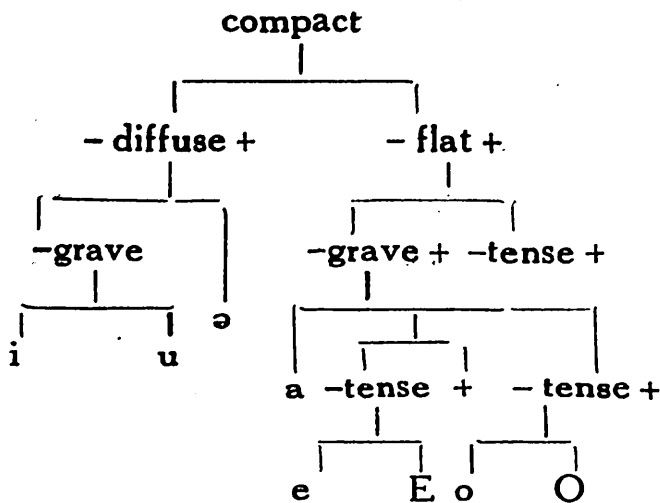
	m	n	ɳ	N
સ્વરાત્મક	-	-	-	-
વ્યંજનાત્મક	+	+	+	+
નાસિક્ય	+	+	+	+
'કોમ્પેક્ટ'	-	-	-	+
'ગ્રેવ'	+	-	-	-
'ફ્લેટ'	-	-	+	-

હવે જુઓ કે | N | ધ્વનિઘટક એક જ માત્ર '+ કોમ્પેક્ટ' હોવાને કારણે બેદક બની જ ગયો છે. આથી એને માટે '- ફ્લેટ' એ ફાલતુ લાક્ષણિકતા ગણાય. જો કે દ્વેએ માત્ર લાક્ષણિકતાઓ જ આપી છે. આથી ફાલતુપણને કારણે ઊભા થતા પ્રશ્નો સાથે અહીં એમને સંબંધ નથી એ સમજી શકાય. એમણે સ્વરો માટેના કોઠામાં | ɔ | અને | a | બન્ને '+ગ્રેવ' ગણ્યા છે, પરંતુ પાછળથી ત્રીજા પ્રકરણની ચર્ચામાં એમણે કહ્યું છે કે

"The formant chart for both vowels indicates that they are central and not really back...this may, therefore be interpreted as Grave and - Acute. But this also cannot be done as splitting up of Grave and Acute is not allowed. We have therefore no alternative but to interpret e and a as Grave." આ તો થોડું વિચિત્ર કહેવાય એવું પરિણામ છે. આથી એમણે કોઠો બદલવો રહ્યો. પણ એમણે તો બન્ને કોઠા (૨.૧ અને ૨.૨)માં | ɔ |, | a | ને + Grave જ રાખ્યો ! કદાચ નીચે પ્રમાણે કોઠો આપ્યો હોત તો આ સ્થિતિ નિવારી શકાત :

આપાવિમર્શ : ૧૯૮૦ : ૪]

૧૬૯

એમનું ત્રીજું પ્રકરણ છે “સાદા, નાસિક્ય અને મર્મર સ્વરોનું અવણલક્ષી પૃથક્કરણ”. એમણે ૧૯૬૭માં કરેલા કામને થોડું દૃઢકાવીને અને થોડા ફેરફારો સાથે આ પ્રકરણમાં રજૂ કર્યું છે. ચોથું પ્રકરણ છે “દંત્ય અને મૂર્ધન્ય વ્યંજનોનું ધ્વનિવૈજ્ઞાનિક પૃથક્કરણ”. આ બંને પ્રકરણો એમના મહાનિબંધમાં મુખ્ય અને પ્રમાણભૂત રહે છે.

ત્રીજા પ્રકરણમાં એમણે પહેલાં નાસિક્ય સ્વરો અને સાદા સ્વરોની સરખામણી આપી છે. સ્વરોની આસપાસના વ્યંજનોની અસર સ્વરોના ફોર્મન્ટ ઉપર ન પડે તેની ખાસ કાળજી રાખીને એમણે એમની સામગ્રી તૈયાર કરી છે. એમણે વાપરેલાં યંત્રોની અને પદ્ધતિની માહિતી એમણે પાન ૫૪-૬૧ સુધી આપી છે. ત્યાર પછી એમણે એમના નાસિક્ય સ્વરો ઉપરના સ્પેક્ટ્રોગ્રામનાં અવલોકનોનો સારાંશ પાન ૬૮ ઉપર આપ્યો છે. એમણે જોયું કે નાસિક્ય સ્વરોના F_0 (‘ફોર્મન્ટલ હાર્મોનિક’)નું વલણ સહેજ ઊંચું રહેવા તરફ હતું. E , a , o , $ə$ ના F_1 સાદા સ્વરો કરતાં ઊંચા રહ્યા. (F_1 = a frequency-region of energy concentration in the spectrum of a vowel sound). F_3 નામનો જણાયો.

F_3 (‘સપ્તફોર્મન્ટ’)નું સ્થાન નાસિક્ય સ્વરો માટે મહત્વનું છે, કારણ અંતમાં આવતા નાસિક્ય સ્વરોનું F_3 નાસિક્ય વ્યંજનોના F_1 જેવું જ દેખાયું. સાદા સ્વરોનું F_3 નાસિક્ય સ્વરોના F_3 કરતાં નીચું રહ્યું.

આ અને બીજાં વિગતવાર આપેલાં અવલોકનો ભવિષ્યનાં સંશોધનો

માટે આધારભૂત રહેવાનાં. એ જ પ્રમાણે એમણે મર્મર સ્વરોનો અભ્યાસ રજૂ કર્યો છે. મર્મર સ્વરોનો F_1 ધ્રુવખરૂં નબળો જણાયો. F_8 કરતાં F_4 નબળો જણાયો. એમણે સાથે જ એલિ ફીશર યોગેન્સેનના અતિશય વિગતવાર કરેલા અભ્યાસનો સારાંશ અહીં મૂક્યો છે. (યોગેન્સેનનો આ અભ્યાસ ૧૯૬૭ના 'ઇન્ડિઅન લિંગ્વિસ્ટિક્સ', ગ્રંથ ૨૮ માં પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યો છે. આથી અહીં એની નોંધ જ પૂરતી છે.)

આ પછી ચોથા પ્રકરણમાં દવેએ પહેલી વાર યુજરાતીના દંત્ય અને મૂર્ધન્ય વ્યંજનોનો વ્યવસ્થિત અભ્યાસ રજૂ કર્યો છે. ચોથું પ્રકરણ એમની અભ્યાસના શિરમોર જેવું છે. પહેલાં એમણે પેલટોગ્રેફિક સંશોધન આપ્યું છે. તાળવાને અથવા જીભને રંગીને ધ્વનિઓનું ઉચ્ચારણ કરી તાળવાનું કયું બિંદુ અને કયો ભાગ ચોક્કસ રીતે ઉચ્ચારણ માટે મહત્વનાં બને છે તે આવા અભ્યાસ ઉપરથી નક્કી કરી શકાય છે. એમણે તાળવાના ઢાળા ('ક્રાસ્ટ')નો ફોટો પાડી એને સાધારણ તાળવાના જ માપનો રાખ્યો. એના ઉપર ઊભી અને આડી ૫ મી. મી. ને અંતરે લીટીઓ પાડી ૦ થી ૧૦ સુધીના આંકડા એમાંનાં ચોક્કાંઓને આપ્યા. આથી આંકડા પ્રમાણે ચોક્કસ કયો ભાગ ઉચ્ચારણ માટે ઉપયોગી હતો તે કહી શકાય. આથી દંત્ય અને મૂર્ધન્યનાં ઉચ્ચારણસ્થાન વચ્ચેનો ભેદ સ્પષ્ટપણે બતાવી શકાયો છે. દંત્ય વ્યંજનોનો દાંત અને એની પાછળના થોડા ભાગ સુધી વ્યાપ હોઈ શકે. મૂર્ધન્ય વ્યંજનો તાળવાની શરૂઆતના ભાગ આગળથી ઉચ્ચારાય છે.

આ ધ્વનિઓના શ્રવણલક્ષી સંશોધન ઉપરથી એમ જણાયું કે જૂના F_8 , F_4 નીચા છે. જૂનો F_1 ઊંચો છે, કારણ એનું ઉચ્ચારણ સ્વરોને મળતું આવે છે. મૂર્ધન્ય વ્યંજનોનું એમની પછી આવતા સ્વરો ઉપર અન્યવસ્થિત પરિણામ આવે છે. આથી જ કદાચ આ મૂર્ધન્ય ક્, જ્, શબ્દની શરૂઆતમાં આવતા નહિ હોય... આવા કેટલાંક મહત્વનાં અવલોકનો સાથે ધણા પ્રમાણભૂત કોઠા અને આકૃતિઓ તથા 'સ્પેક્ટ્રોગ્રામ' વગેરે એમણે આપ્યાં છે; જેમ કે

૧. 'બસ્ટ' સ્પેક્ટ્રા' (સ્પર્શવ્યંજનોના સ્કેટને લગતા)
૨. 'ફોર્મન્ટ ટ્રેન્ઝિશન'.
૩. 'લોસાય' નાં રેખાંકન.

આપાવિમર્શ : ૧૯૮૦ : ૪]

('લોકસ' એટલે 'ફોર્મન્ટ' બદલાય - સહધ્વનિની અસરને કારણે - તે 'ફીક્વન્સી'. આને લીધે ધ્વનિનું આકર્ષન શક્ય બનતું હોય છે.)

૪. દંત્ય અને મૂર્ધન્ય વ્યંજનો પહેલાં બદલાતા ફોર્મન્ટના છેડાનાં બિંદુઓની સરખામણી આપતાં ચિત્રો.

એમનું ચોથું પ્રકરણ પાન ૯૧થી ૨૦૭ સુધીનું છે. અર્થાત્ સૌથી લાંબું અને સૌથી મહત્ત્વનું પણ છે.

આ પછી 'પરિશિષ્ટ'માં એમના સામગ્રી તરીકે વાપરેલા શબ્દોની યાદી છે. એમની સામગ્રી અંગેના વાંધા મેં અગાઉ જણાવી દીધા છે. છેલ્લે સંદર્ભસૂચિ છે.

ગુજરાતી ભાષાના ધ્વનિઓનો આટલી ચોકસાઈથી અભ્યાસ કરવા માટે દરેક ધ્વન્યવાદના અધિકારી છે. આ જાતનું કામ અત્યંત શ્રમત્રાણ હોઈ ઘણી ધીરજ માગે એવું છે. શબ્દસામગ્રી ભેગી કરી, જુદીજુદી વ્યક્તિઓ પાસે બોલાવવી અને યંત્ર સાથે કામ કરી અવલોકનો તારવવાં એમ ક્રમવાર એકબીજા સાથે સંકળિત કામો કરવાં એ એક ભારે મોટી મૂંઝવણ ઉકેલવા જેવું છે. દરેકનું કામ અભિનંદનીય છે.

દૂંડી નોંધ

૧. સંસ્કૃતમાં ગાંધી શબ્દનો વ્યવહાર કેવો હોઈ શકે ?

આકાશવાણી તરફથી સંસ્કૃત ભાષામાં જે સમાચાર અપાય છે તેમાં આજકાલ ગાન્ધિનઃ એવું પદી એકવચનનું ૩૫ સાંભળવામાં આવે છે. એ ૩૫ યોગ્ય નથી એવી મારી ધારણા છે.

ગાંધિનઃ પદમાં પ્રાતિપદિક ગાંધિન્ છે. એ પ્રાતિપદિક કેવી રીતે લેવાયું ? હિંદી, ગુજરાતી ઇત્યાદિ ભાષાઓમાંથી જ્યારે સંસ્કૃતમાં શબ્દો લેવાય, ત્યારે પ્રચલિત ભાષાઓમાં જે પ્રાતિપદિક વપરાતું હોય તે જ સંસ્કૃત માટે અપનાવવું જોઈએ. તેમ કરીએ તો સંસ્કૃતમાં જેવી રીતે રજી પ્રાતિપદિકનું રથ્યઃ અથવા વાતપ્રમી પ્રાતિપદિકનું વાતપ્રમ્યઃ તેમ ગાન્ધી પ્રાતિપદિકનું ગાન્ધ્યઃ એવું પદી એકવચનનું ૩૫ થશે.

કદાચ એમ હોઈ શકે કે ગાંધી શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ધ્યાનમાં લઈ સંસ્કૃત માટે સમાચાર આપનારાઓએ ગાન્ધિન્ એવું પ્રાતિપદિક નક્કી કર્યું હશે. પણ તે ભૂલભર્યું છે. વ્યુત્પત્તિદષ્ટિએ જોતાં ગાંધી શબ્દનું ગાન્ધિક એવું પ્રાતિપદિક હોય અને તેનું પ. એ. વ. ગાન્ધિકસ્ય થશે. ખીજ એક વ્યુત્પત્તિ-દષ્ટિએ જોતાં ઇન્નત પ્રાતિપદિક લેવું હોય તો તે ગન્ધિન્ થશે, પણ ગાન્ધિન્ નહીં.

સારી વાત તો એ છે કે આવા શબ્દો કોઈ પણ વિકાર પામ્યા વગર સંસ્કૃતમાં વપરાય. તે રીતે ગાન્ધીમહામાગ એવું જે પ્રાતિપદિક યોગ્ય છે તે આવકારપાત્ર છે. એ રીતે ગાન્ધીમહામાગ એનું પ્રાતિપદિક લઈ તેનાં ૩૫૦ યોગ્ય તો સાડું.

મ. અ. મહેંદજે

૨. અપનાશંકર

પૂનામાં બ'ડગાર્ડન પાસે એક પાનની દુકાન છે. તેની પાટી પર અપનાશંકર શબ્દ જોવા મળ્યો. જોઈને જરા નવાઈ લાગી. આ તો કેવો સામાસિક શબ્દ હશે ? શબ્દને જોતાં 'આપણો શંકર' એવો અર્થ મનમાં આવે છે, તે તો હોઈ શકે નહીં. થોડોક વિચાર કરતાં લાગ્યું કે ગૌરીશંકર, હમાશંકર, દુર્ગાશંકર જેવો અપર્ણાશંકર શબ્દ હોઈ શકે, અને તેનું લોકભાષામાં અપનાશંકર એવું ૩૫ બન્યું હોય.

મ. અ. મહેંદજે

ભાષાવિમર્શ : ૧૬૮૦ : ૪]

ભા./ ૩

૧૭૩

૩. ગુજરાતી દેવીનામોમાં સંબંધવિભક્તિનો -ચ- પ્રત્યય

ગુજરાતમાં સંબંધવિભક્તિનો -ચ- (-ચો, -ચી, -ચું, -ચા) પ્રત્યયના પ્રયોગનાં ચારેક ક્ષેત્રો તારતી શકાય. (૧) મધ્યકાલીન ગુજરાતીમાં સ્થળનામ પરથી વિશેષણો બનાવવા માટે તેમ જ સામાન્યપણે;^૧ (૨) અવાંચીન ગુજરાતીમાં કેટલીક અટકોમાં (આ 'અમુક ગામના' એવા અર્થમાં સ્થળનામ પરથી સાધેલાં વિશેષણોનો જ પ્રયોગ છે) - જેમ કે કોટેચા, લીવેચા વગેરે; (૩) ગામનામોમાં ('અમુકનું ગામ' એવા મૂળ અર્થમાં) - જેમ કે માંવેચા, ગાંગેચા વગેરે;^૨ (૪) ગ્રામીણ પ્રદેશમાં પૂજની લૌકિક દેવીઓનાં નામમાં (આ પણ સ્થળનામ પરથી સાધેલા વિશેષણોનો વિશિષ્ટ પ્રયોગ છે.) આ ચોથા પ્રકારનાં ઉદાહરણ તરીકે કચ્છના રવગામની રાવચી માતાનું^૩ અને કચ્છના મળાબેટની નંદેચી માતાનું^૪ નામ ટાંકી શકાય. વડુચી માતાનું નામ પણ આ પ્રકારનું લાગે છે. કચ્છની નજીકના બનાસકાંઠા જિલ્લાના વાવ તાલુકાની બોલી બાવેચી કહેવાય છે. આ સ્થળનામ ઉપરથી સાધિત વિશેષણનું એક વધુ ઉદાહરણ છે. આ ઉદાહરણો ગુજરાતના ઉત્તરના પ્રદેશનાં છે તે હકીકત પણ સૂચક છે.

હરિવલ્લભ ભાયાણી

૪. ગુજરાતીમાં >હ> હે અને >હૌ> હૌ એવા દ્વિવિધ પરિવર્તનની સમસ્યા

મધ્યમ ભારતીય-આર્ય ભૂમિકામાંથી ગુજરાતી નિષ્પન્ન થઈ તેમાં ઉત્તરોત્તર થયેલાં ધ્વનિપરિવર્તનો અને ધ્વનિઘટકીય પરિવર્તનોમાં આગલી ભૂમિકાના હકારનો ઇતિહાસ ધણો ગૂંચવણભર્યો છે. વિવિધ પરિસરમાં (અને સંભવતઃ વિવિધ બોલીઓમાં) તેનાં વિવિધ પરિવર્તન થયાં છે^૫ અને તેમાં કેટલોક અરસપરસ પ્રભાવ પણ પડ્યો હોય એ સ્વાભાવિક છે.

એકે, એકાર, કહેણ, ગધેડો, ઘરેણું, ઘેન, ઘેંઘાટ, નેરણી, મહેતો, રહેંટ, લહેર, વહેણ, વહેવાર જેવામાં હકારને પ્રભાવે સંલગ્ન બ નો વિવૃત્ત થયેો છે. તેવું જ ફારસીમાંથી સ્વીકૃત કેર, ચહેરો, ફોર, નહેર, મહેર, શહેર

૧. હ. ભાયાણી, 'અનુશીલનો' (બીજી આવૃત્તિ, ૧૯૭૬), પૃ. ૧૬૬-૧૭૫.

૨. હ. ભાયાણી, 'ગુજરાતી ભાષાના ઇતિહાસની કેટલીક સમસ્યાઓ' (૧૯૭૬), પૃ. ૪૦, ૪૧; ૫૩, ૫૪.

૩. ગોસ્વામી મોહનપુરી, 'જેસલ-તોરલ' (૧૯૭૭), પૃ. ૧૪,

૪. શાન્તિભાઈ આચાર્ય, 'વાવેચી બોલી', 'ભાષાવિભર્શ', ૧૯૮૦, પૃ. ૯૭.

૫. હ. ભાયાણી, 'વ્યુત્પત્તિવિચાર', (૧૯૭૫), પૃ. ૧૫૦-૧૫૩.

વગેરેમાં છે. સંવૃત્ત અનો સંવૃત્ત એ થયો છે.

એ, પેલું, તહેવાર, વહેન, વહેન જેવામાં હિનો હે (વિવૃત્ત), તે વેદમાં હિનો હે (સંવૃત્ત) થયો છે.

નહોર, પહોર, મોથું, મોહું, મોવઢી જેવામાં અનો વિવૃત્ત ઓ, એકોતેર (તથા બોતેર વગેરે), વગોર તથા ઉત્તરવર્તી હલિ<ફલી, હલી<ફલિકાવાળા શબ્દોમાં (ચારોઢી, લીંચોઢી, ચાલોઢ) અ નો સંવૃત્ત ઓ થયો છે.

પહોલું, વઢોલું જેવામાં હુ નો વિવૃત્ત હો થયો છે.

મૂળે હમાંથી નિષ્પન્ન અર્વાચીન ગુજરાતી વિવૃત્ત હે, હો (કે તેમાંથી નિષ્પન્ન વિવૃત્ત એ, ઓ) મધ્યકાલીન ગુજરાતીમાં લેખનમાં હિ, હુ રૂપે મળે છે.

બાહુરક્ષકમ્>બાહુરક્ષકમ્ >બાહુરક્ષકમ્>બહુરક્ષકમ્>બહુરક્ષકમ્>બહિરક્ષકમ્
>બહેરક્ષકમ્, બેરક્ષકમ્ એવો વિકાસક્રમ સ્વીકારીએ તો બહુચરા>વહચરા>
વહિચરા>વેચરા એ રીતે વેચરાજી, વેચરાદાસમાંના વેચરાને બહુચરા પરથી સાધી શકાય. એટલે કે>અ (અને હ>અ) એ પરિવર્તનો થઈ ગયાં પછી હુ ને હિ માંથી આવેલા હનો કેટલાક શબ્દોમાં હુ, તો ખીજા કેટલાકમાં હિ થયો અને પછીથી તેમાંથી વિવૃત્ત હે અને હો અર્વાચીન ગુજરાતીમાં થયા હોવાથી તે હિ અને હુના સ્વરો ધ્વનિદષ્ટિએ પૂર્વવર્તી ભૂમિકાના હ અને ઓ જુદા ગુણધર્મવાળા માનવા પડશે.

કઈ શરતો નીચે હનો હિ (>હે) અને હુ (>હો) થયા તે નક્કી કરવાની સમસ્યા હજી ઉકેલાઈ નથી.

હરિવલ્લભ ભાયાણી

૬. ડૉ. મ. અ. મેહેરજીને એવું સૂચન છે કે બેચરાજીનું મંદિર ગામની સીમાની બહાર હોઈને મૂળરૂપે વહિશ્ચરા કલ્પી શકાય. ગામની બહાર રહેનાર ફરનાર માટે વહિશ્ચર શબ્દનો પ્રયોગ ‘શાલિભદ્રચરિત’, ‘પ્રબંધકોશ’ વગેરેમાં થયો છે. ‘પ્રબંધપંચશતી’માં માહેશ્વરી દેવીને ઉદ્દેશીને વહિશ્ચરી વિશેષણ વપરાયું છે. પાણિનિ પ્રમાણે સ્ત્રીલિંગનું રૂપ વહિશ્ચરી થાય, વહિશ્ચરા નહીં, પરંતુ ‘કથા-સરિત્સાગર’માં આને મળતો અદૃષ્ટચરા એવો પ્રયોગ જોવા મળે છે. પરંતુ વેરક્ષકની વ્યુત્પત્તિ માટે હુ>હ>હિ>હે>હે એવો વિકાસ સ્વીકારવો અનિવાર્ય છે, એટલે તેવો જ વિકાસક્રમ વેચરા માટે પણ સ્વીકારી શકાશે અને એમ બહુચરા મૂળ રૂપ તરીકે લઈ શકાશે. તત્સમ રૂપે બહુચરા, તો લોકબોલીમાં વેચરા સુપ્રચલિત છે.

ભાષાવિમર્શ : ૧૯૮૦ : ૪]

૧૭૫

અત્રત્ર

માલવી અને ગુજરાતી-રાજસ્થાની

ગ્રિ અર્સને માલવી (ઉપખેલીઓ : રાંગડી, સોંડવાડી વગેરે) અને નિમાડી (એક રીતે માલવીનો જ પ્રકાર) એ બંનેને રાજસ્થાનીની ખેલીઓ ગણાવી છે (૧૯૦૦). દ્વેએ રાજસ્થાની-ગુજરાતી ભાષા-ખંડમાંથી જ્યપુરી પંદરમી શતાબ્દીના આરંભે અને બાકી રહેલા ખંડમાંથી ગુજરાતી, મારવાડી, માલવીનું ત્રિભાજન તે પછી થયાનું માન્યું છે (૧૯૪૮). આમ ભાષાવિજ્ઞાનીઓનો માલવીનો પશ્ચિમી હિંદી કરતાં ગુજરાતી અને રાજસ્થાની સાથે ગાઢ અને નિકટનો સંબંધ હોવાનો સ્પષ્ટ મત છે. શતાબ્દીઓ પર વિસ્તરેલા ગુજરાત અને માળવાના ઐતિહાસિક અને સાંસ્કૃતિક સંપર્કો, માલવીની પ્રમુખ ખેલીના ધડતરમાં ગુજરાતમાંથી માળવામાં સ્થળાંતર કરી ગયેલાનો ફાળો, વર્તમાનમાં બંને પ્રદેશોના રીતરિવાજો, પરંપરાગત સંસ્કૃતિ અને લોકસાહિત્ય વચ્ચેની નિકટતા-આ બધો પુરાવો પણ બંને પ્રદેશની ભાષાની સહજ-ન્યતાનું સમર્થન કરે છે. ધ્વનિતત્ત્વ (ન-ળ નો તથા ન્-જ નો ભેદ, ખુલ્લા અક્ષરમાં ઇ, ઊ > ઓ, સ્વરમધ્યવર્તી < > ર, વ્ર જળવાઈ રહેવો, સ > મહાપ્રાણ, હ નો લોપ ‘ખેલીઓમાં સ્-શ્ર નો ભેદ, આઘ > એ વગેરે), રૂપતત્ત્વ (વિકારી પુલ્લિંગ કર્તા એકવચન માટે ઓ, બહુવચન માટે -આ; કર્માર્થ -ને, સપ્રદાનાર્થ હારું, વાસ્તે, અપાદાનાર્થ -તી, અધિકરણાર્થ ઈ; પ્રથમ પુ. સર્વ. હૂં મૂં, પ્રશ્નાર્થ સર્વ. કૂળ; સંબંધક ભૂ કૃ.માં -ઈ; ભૂતકાળમાં -ચૂ, આચાર્ય ભવિષ્યમાં -જૂ વગેરે), વાક્યતત્ત્વ (સંખ્યાબંધ રચનાઓ અને રૂઢિપ્રયોગો), શબ્દકોશ (અસંખ્ય શબ્દો) એ બધાં પાસાં પરત્વે માલવી અને ગુજરાતી અને મારવાડી (કે મેવાડી) વચ્ચે ઘણું સામ્ય છે. આમ છતાં ડો. બંસીધરના ‘માલવીની ઉત્પત્તિ ઔર વિકાસ’ (મહાનિબંધ તરીકે પ્રસ્તુત ૧૯૬૮, પ્રકાશિત ૧૯૭૩)માં માલવીનું તે પશ્ચિમી હિંદી સાથે સંલગ્ન હોય એમ નિરૂપણ કરવાનું ઉત્કટ વક્તવ્ય દેખાય છે. આ પ્રકારના પૂર્વગૃહીતને લીધે ગુજરાતી-રાજસ્થાની અને હિન્દી સાથે સ્થળે સ્થળે કરેલી માલવીની તુલનામાં અનેક હકીકતો કાં તો ઉપેક્ષિત થઈ છે અથવા તો તેમને ખોટી રીતે ઘટાવાઈ છે. સંલવ છે કે કાપ ભાષાવિજ્ઞાનીના નહીં પણ સાહિત્યકારના માર્ગદર્શન નીચે કરાયું હોવાને કારણે નિરૂપણની દૃષ્ટિ અને પદ્ધતિ માટે વર્ણનાત્મક અભિગમનો પણ લાભ

નથી લેવાયો. આથી સમગ્ર પ્રયાસ કાળગ્રસ્ત બન્યો છે. ઐતિહાસિક પાસું તો આથી પણ વધુ નબળું છે. સદ્ભાગ્યે આધુનિક દષ્ટિકોણથી માલવી બોલીઓનું વર્ણન આપવાનો એક વૈજ્ઞાનિક પ્રયાસ ૧૯૭૫ માં શેક્ષલી ભટ્ટાચાર્ય તેમના મહાનિબંધમાં કર્યો છે. માલવીના ભાવી અધ્યયનમાં આ પ્રયાસ ગણતરીમાં લઈને આગળ ચાલવું જોઈએ.

સંદર્ભ :

૭. ઓ. ગ્રિથર્સન : 'લિંગ્વિસ્ટિક સર્વે ઓવ ઇન્ડિઅ', ગ્રંથ ૯, ભાગ ૨ (૧૯૦૮; પુનર્મુદ્રણ ૧૯૬૮).

ડી. એન. દવે : 'ધ લેંગ્વિજ ઓવ મહોગુજરાત' (જર્નલ ઓવ ગુજરાત રીસર્ચ સોસાયટી, ૧૦, ૨, એપ્રિલ ૧૯૪૮, ૮૦-૧૩૪) ('ધ લેંગ્વિજ ઓવ ગુજરાત' નામે ૧૯૬૪માં પુસ્તિકારૂપે પ્રકાશિત).

બંસીધર : 'માલવી કી ઉત્પત્તિ ઔર વિકાસ' (૧૯૭૩).

શેક્ષલી ભટ્ટાચાર્ય : 'એ કમ્પેરેટિવ (સિન્ક્રોનિક) સ્ટડી ઓવ ફોર માલવી ડાયલેક્ટ્સ' (પુણે યુનિવર્સિટી વડે સ્વીકૃત મહાનિબંધ, ૧૯૭૫, અપ્રકાશિત)

દક્ષિણ એશિઆઈ અને ધરાની ભાષાક્ષેત્રોની ભિન્નતાનો મત પુનર્વિચારણીય

ભારતીય આઈ ભાષાઓ ખીજી કેટલીક ભારત-યુરોપીય ભાષાઓને જોડતી મળતી છે તેના કરતાં ખીજી ઘણી બાબતમાં દ્રાવિડી ભાષાઓને વધુ મળતી છે એવો મત એમેનોએ ૧૯૫૬માં વ્યક્ત કરેલો. તે પછી ભારતીય ભાષાઓ અને પડોશની દક્ષિણ-પૂર્વ એશિઆની ભાષાઓ વચ્ચે રહેલી સમાનતાઓ ચીંધી બતાવતા કેટલાક લેખો પ્રસિદ્ધ થયા છે. પરંતુ ભારતીય અને ધરાની ભાષાઓ વચ્ચેની સમાનતાઓ અને ભિન્નતાઓની આ સંદર્ભમાં ઉપેક્ષા થયેલી હોવાથી એમેનોએ ચીંધેલી લાક્ષણિકતાઓ ત્રિશીષ્ટપણે ભારતીય હોવાની જાપ પુષ્ટ થવા લાગી છે. 'સમ એરિઅલ ક્વીર્ઝ : ઇન્ડિઅન ઔર ઇરેનો-ઇન્ડિઅન?' (ઇન્ટર્નેશનલ જર્નલ ઓવ દ્રવિડિઅન લિંગ્વિસ્ટિક્સ, ૯, ૧, જાન્યુ. ૧૯૮૦) એ લેખમાં ઉબ્બયુ. એલ. હેસ્ટને એવું પ્રતિપાદન કર્યું છે કે પ્રતિધ્વન્યાત્મક શબ્દો ('એકો-વર્ડ્ઝ') અને વર્ગીકારકો ('કેસિ-કાયર્ઝ') ધરાની ભાષાઓમાં પણ ભારતીય ભાષાની જેમ વપરાય છે, અને હિન્દી ને ફારસી વચ્ચેના શબ્દક્રમેના ભેદ નિર્ણાયક નથી એ જોતાં એવાં

ભાષાવિમર્શ : ૧૯૮૦ : ૪]

૧૭૭

પદ્મતત્વીય અને વાક્યતત્વીય લક્ષણોને દક્ષિણ એશિઆઈ અને ઈરાની ભાષા-ક્ષેત્રોને જુદાં પાડવાના આધાર તરીકે લઈ શકાય નહીં, અને એ ક્ષેત્રોને જુદાં ગણવાનાં કારણોની સવિસ્તર પુનર્વિચારણા થવી ઘટે.

હિંદી પાની-બાની (ગુજ. પાળી-બાળી) જેવી, અને મ્, વ્ કે વ્ વડે સંધાતી દ્વિરુક્તિઓ પરતો માટે જ નહીં, પણ અર્વાચીન ફારસી (ચાય-માય વગેરે, પ્, વ્ કે મ્થી સંધાતી), તાજિકીસ્તાનની તાજિક (નોન-વોન ‘નાન-યાન’, મ્ચા-કચા ‘ખચ્યા-કચ્યા’) અને ઓસ્સેતિક (કોકેસસમાં પ્રચલિત પૂર્વ ઈરાની બોલી) માટે પણ નોંધાઈ છે. આ ઉપરાંત ફારસીમાં ભાર, ઉત્કટતા, વીરસા વગેરે દર્શાવવા અવિકલ આવર્તન, રવાનુકારી તેમ જ તેથી લિન્ન અર્થવાળાં તથા સંયોજક સ્વરવાળાં કે પરપ્રત્યયવાળાં આવર્તન - એમ દ્વિરુક્ત શબ્દોના અનેક પ્રકાર અર્વાચીન તેમ જ (કેટલેક અંશે) પ્રાચીન ફારસીમાં મળે છે. વળી તાજિક, કુર્દી અને ઓસ્સેતિકમાં પણ દ્વિરુક્ત સમાસો જાણીતા છે. આમ પ્રતિધ્વન્યાત્મક અને દ્વિરુક્ત શબ્દો ઘણી ફારસી બોલીઓમાં વ્યાપકપણે પ્રચલિત છે.

કેટલીક ભારતીય ભાષાઓમાં ‘નામ + સંખ્યાવાચક + વર્ગીકારક’ એવા ક્રમમાં અથવા તો ‘સંખ્યાવાચક + નામ + વર્ગીકારક’ એવી વર્ગીકારક-વ્યવસ્થા પ્રચલિત છે. ફારસી, તાજિક અને પરતોમાં - પૂર્વી તેમ જ પશ્ચિમી ઈરાની બોલીઓમાં - પણ વર્ગીકારકો લાક્ષણિકપણે પ્રચલિત હોવાનું જણાય છે. આમ પ્રતિધ્વન્યાત્મક શબ્દો અને વર્ગીકારકો ભારતીય અને ઈરાની ક્ષેત્રોને જુદા પાડવા માટે સંગીન ભૂમિકા પૂરી પાડતા નથી.

હેસ્ટને શબ્દક્રમની ત્રણ લાક્ષણિકતાઓ ચર્ચા છે : (૧) વિશેષ્ય અને વિશેષણ, (૨) વિશેષ્ય અને મર્યાદક નામ (જેમ કે સંબંધવિભક્તિવાળું નામ), (૩) પૂર્વગો અને અનુગો. મેસિકાએ વિશેષ્ય+સંયોજક કે નિપાત+વિશેષણ એવી ફારસી, તાજિક, કુર્દી અને કેટલીક અન્ય બોલીઓમાં મળતી રચનાનો હિંદી વિશેષણ-વિશેષ્ય રચના સાથે વિરોધ હોવાનું નોંધ્યું છે. પરંતુ પરતો, ખઝેચી, પામીરની બોલીઓ, કાસ્પિઅનની ચાર બોલીઓ અને ઓસ્સેતિકમાં પણ વિશેષણ-વિશેષ્ય એવો ક્રમ મળે છે. આમ ફારસીથી જુદી પડતી આ રચના માત્ર ભાતીય-આર્યની પડોશની બોલીઓમાં જ નહીં, પણ ફારસી ભાષાવિસ્તારની તથા તેની પૂર્વે અને પશ્ચિમે આવેલી બોલીઓમાં પણ મળે છે. સંબંધવિભક્તિવાળા મર્યાદક નામવાળા રચના અંગે પણ આવી જ પરિસ્થિતિ છે. આમ આ બંને રચનાઓ ઈરાની બોલીઓ માટે અલાક્ષણિક હોવાનું કહી શકાશે નહીં. ઉત્તરવર્તી વિશેષણવાળા રચનાઓ

(સાપેક્ષ સર્વતામના ઉપયોગ દ્વારા) કેટલીક પશ્ચિમી અને વિશેષે દક્ષિણ-પશ્ચિમી ધરાની બોલીઓમાં પછીથી વિકસી હોય એમ જણાય છે. આ સેમિટિક ભાષાઓના સંપર્કનું પરિણામ હોય. એ જ પ્રમાણે પૂર્વગો અને અનુગો પરત્વે પણ અનુગવાળી ધરાની બોલીઓ ભારતની પડોશી બોલીઓ છે એવું નથી. કેટલીક બીજી ધરાની બોલીઓમાં પણ અનુગો છે અને ઘણી બોલીઓમાં પૂર્વગો અને અનુગો બંને છે. પ્રાચીન ફારસીમાં પણ આવી પરિસ્થિતિ છે. એટલે ધરાનીને લાક્ષણિક રીતે પૂર્વગવાળા ભાષાકુળ તરીકે ગણી શકાય તેમ નથી. આ રીતે અહીં તપાસેલાં ચારેય લક્ષણો ધરાની અને ભારતીય ભાષાઓને જુદા પાડવા માટે ચાકી શકે તેમ નથી. આ માટે સૂચવાયેલી અન્ય લાક્ષણિકતાઓ પણ પુનર્વિચારણા માગી લે છે.*

* સુનીતિકુમાર ચેટર્જીએ ૧૯૪૯માં રાજસ્થાન વિશ્વવિદ્યાલય નીચે આપેલાં અને ૧૯૪૯ માં ‘રાજસ્થાની ભાષા’ નામે પ્રસિદ્ધ થયેલાં વ્યાખ્યાનોમાં પ્રતિધ્વન્યાત્મક શબ્દોની ધરાની અને ભારતીય ભાષાઓમાં સમાનતા હોવાનું નોંધી એમને ક્ષેત્રીય પ્રભાવ ગણી, તે મૂળે દ્રાવિડી લાક્ષણિકતા હોવાનું માન્યું છે : ‘પ્રતિધ્વનિ શબ્દો-કે ‘બ’ ધ્વનિ, જે લગાતાર પશ્ચિમ-પંજાબ, સિંધ, મારવાડ, ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર-મે’ મિલતા હૈ, ઉસકે બારેમે’ યહ લક્ષણીય હૈ કિ, ધરાનમે’ ઇસ કદર પ્રતિધ્વનિ શબ્દોમે’ ‘વ’ ન્યાદાતર આતા હૈ. કલી-કલી ‘મ’; જૈસે છત્રી-‘ પૂતી’ ચાર-બદમાશ, વક્ત્ર-વક્ત્ર ‘જૂતા-વૃતા’, સ્મિત-પિત્ ‘છાટીસે (૧ સી) ચીન્’, ફુડ-પુડ ‘ચાર-ડાફ’, શતુર-મુતુર ‘બંટ-વંટ’, કાતિર-માતિર ‘ખચર-પચર’ ઈત્યાદિ. ‘વ, બ, વ, મ’ એક હી ઓષ્ઠ્ય પર્યાયકી ધ્વનિયાં હૈ. એસા સંભવ હૈ કિ, ઓષ્ઠ્ય-ધ્વનિ (સ્પૃષ્ટ વ યા વ) પૂર્વ ધરાન તથા ઉત્તર પશ્ચિમ ઔર પશ્ચિમ ભારતવર્ષ (પંજાબ, સિંધ, રાજપૂતાના, ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર)કી દ્રાવિડ ભાષામે’ પ્રતિધ્વનિ શબ્દોકે લિએ ચાલુ થી, જિસસે અપને સ્થાન ઔર ઉત્તર-પશ્ચિમ ભારતકી કુછ આર્ય-ભાષાઓમે’ યહ ઓષ્ઠ્ય ધ્વનિ ‘વ’ યા ‘વ’ કે રૂપમે’ આ ગઈ, ઔર ધરાનકી આર્ય-ભાષા ફારસીમે’ ‘વ’ કે રૂપમે’; ઔર ભારત-કે મધ્ય-દેશમે’ વહ સ્પૃષ્ટ ઓષ્ઠ્ય-ધ્વનિ, ‘વ’ યા ‘વ’ અથવા અર્ધસ્વર ‘વ’ હો ગઈ. ’ (‘રાજસ્થાની ભાષા’, પૃ. ૫૪-૫૫) તેરૈયાએ ચેટર્જીને આધારે ધરાની પ્રતિધ્વન્યાત્મક શબ્દોનો નિર્દેશ કર્યો છે (‘ગુજરાતી ભાષાના દ્વિરુક્ત પ્રયોગો’, ૧૯૭૦, પૃ. ૧૨૨-૧૨૩). પરંતુ દ્રાવિડીમાં સાધક અક્ષર કિ કે નિ હોઈને, પ્રક્રિયાની સમાનતા હોવા છતાં પ્રત્યયોની ભિન્નતા સ્વીકારવી પડશે, અને તેથી ‘ન્યાં સુધી ઐતિહાસિક સામગ્રીનો કરો ચેક્કસ, ઘોતક પુરાવો ન મળે ત્યાં સુધી આ વિષયમાં ફેરફારનું પ્રસરણકેંદ્ર દ્રાવિડી, ધરાની કે ભારતીય-આર્ય હોવાનું નક્કી ન થઈ શકે. ’ (હ. ભાયાણી, ‘ગુજરાતી ભાષાના ઇતિહાસની કેટલીક સમસ્યાઓ’, ૧૯૭૬, પૃ. ૩૦)

પરિષદના અમૃતપર્વનાં વિશિષ્ટ પ્રકાશનો

ગુજરાતી કવિતાના સંચયો

મહેયકાલીન
ગુજરાતી કવિતા

સંપાદકો :
અનંતરાય રાવળ
હીરાબહેન પાઠક

અર્વાચીન
ગુજરાતી કવિતા

સંપાદકો :
ધીરુભાઈ ઠાકર
મજલાલ દવે

આધુનિક
ગુજરાતી કવિતા

સંપાદકો :
રમણલાલ જોષી
જયંત પાઠક

ડિમાઈ કદનાં ૭૫૦ પૃષ્ઠો, કિંમત રૂપિયા ૭૫/-
૧૫ માર્ચ ૧૯૮૧ સુધી ખરીદનારને રૂ. ૫૦/માં મળશે.

આગામી સંચયો

ગુજરાતી ગદ્ય, ૧-૨; ગુજરાતી એકાંકી ગુજરાતી નવલિકા, ૧-૨;
ગુજરાતી બાળસાહિત્ય; ગુજરાતી લોકસાહિત્ય
આ સંચયો દૂક સમયમાં પ્રગટ થશે.

FOR THE CONSUMERS

RUSTOM MILLS (Textile Division)

Offers

1. 100 % Polyester Printed Shirtings and Dress materials.
2. Wash & Wear Dyed Poplins & Prints.
3. Fancy Screen Print, Poplins, Cambrics etc.
4. "RUSCORISED" Pre Shrunk Poplin, Checks, Dyed Merc., Patto Shirtings.

Authorised Retail Shop : U & V,

Ashram Road, Ahmedabnd-380 009

FOR THE INDUSTRIES

**DINESH RUBBER INDUSTRIES
(Rubber Products Division)**

Offers

1. Best quality rubber and ebonite rollers for textiles, paper, cement and other industries.
2. 'KISSAN' brand Rubber Rollers for Modern Rice Mills.
3. Specialised technical moulded products, Sealing Ring, Oil Seals, etc.
4. Custom built rubber lining jobs for various applications.

**RUSTOM MILLS
& INDUSTRIES Ltd.**

P. B. No. 131. AHMEDABAD - 380 001

Grams : "UPLIFT"
Telex : 012-489

Tele : 24327 & 24328

“અરે, ફેવિકોલ હોય પછી ઢીંગલી બનાવવામાં કેટલી વાર!”

કિશોરી કારીગરોની પ્રથમ પસંદગી પામેલું
આ ફેવિકોલ આપ પણ આવાં અનેક કામ
આટલે સુધા હાથવર્તું ન રાખો, ગમે ત્યાં
ફેવિકોલની જરૂર પડવાની જ!

ઑલ ઇન્ડિયા હૅન્ડીક્રાફ્ટ ટ્રીયર્સ ફેરિંગ કૉલેજ
તેમજ હસ્તકલાની અન્ય સંસ્થાઓમાં ફેવિકોલ
વધુને વધુ પ્રમાણમાં વપરાય છે.

ફેવિકોલ વડે આપ કાવે તે ચીજોનો :

- કાગળ ● થર્મોકોલ ● લાકડું ● કાપડ
- માટીની ત્રીજ-વસ્તુઓ ● આલવાં ને
- એવી કાળીખરા વસ્તુઓને ફેવિકોલ સિન્થેટિક
- મેડિન એડહેસિવ જલદી અને મજબૂત રીતે
- જોડાડી દે છે.

કામ પણ દરેક વખતે જુઓ તો સ્વચ્છ, સુધક,
ઝુંબર ને સફાઈદાર!

ઑલાસવા માટે સર્વોત્તમ
ફેવિકોલ®

કારીગરોનું માનિતું અલેક્ષ એડહેસિવ.

● વિતરણકર્તા ઇન્ડિયાન પ્રાઇવેટ લિમિટેડ, પો. બો. નં. ૧૧૦૮૪, યુનિટ ૪૦૦ ૦૨૦નો રજિસ્ટર્ડ ટ્રેડ માર્ક

Courtesy: HTTC, Bom

FDPR

India's only complete weekly

COMMERCE

An authoritative source of facts, figures and comments on India's industry, agriculture, trade, banking, commodities and the economy as a whole, with an appropriate focus on international affairs.

All the facts of current development in the Indian economy are continuously and closely studied by the staff of the Commerce Research Bureau on the basis of the latest available primary data. The results of these studies are made available to the wider public through the pages of Commerce.

This makes Commerce an invaluable source of authentic information for Colleges, Universities and everyone concerned with the academic world.

Annual Subscription : Rs. 125-00

Half yearly : Rs. 65-00

Single copy : Rs. 2-50

•

Editor : VADILAL DAGLI

●

Commerce Publication Ltd.

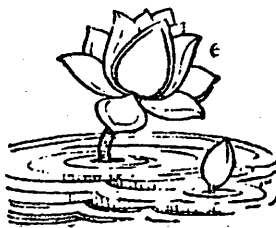
Manek Mahal (6th Floor), 90, V. N. Road,
Off Churchgate, BOMBAY - 400020.

જો શબ્દનો જ્યોતિ સર્વત્ર પ્રકાશતો ન હોય તો
આખું ય વિશ્વ અંધકારમય બની જાય.

— કંદી

શુભેચ્છક

કનુભાઈ એન્જિનિયર્સ પ્રા. લિં.

૩, મેંગો લેન, કલકત્તા-૭૦૦ ૦૦૧

યુવાશક્તિના વિકાસ માટે રમતગમત પ્રવૃત્તિને પ્રોત્સાહન

- * યુવાન પેઢીમાં રહેલાં શક્તિ અને કૌશલ્યને યોગ્ય અભિગમ આપવા ગુજરાતમાં રમતગમત તેમજ યુવા-કલ્યાણના વિવિધ કાર્યક્રમો પરંપરાગત શિક્ષણ ઉપરાંત અમલમાં છે.
- * ગ્રામ તથા રાજ્યકક્ષાનાં વિવિધ રમતગમત મંડળોની પ્રવૃત્તિને વેગ આપવા આર્થિક સહાય આપવામાં આવે છે. નગર તથા શહેરોમાં મેદાનો તૈયાર કરવાની યોજના અમલમાં છે. રાષ્ટ્ર અને રાજ્યકક્ષાની સ્પર્ધાઓમાં મહત્વનાં સ્થાન પ્રાપ્ત કરતાં ખેલાડીઓને શિષ્યવૃત્તિઓ આપવા ઉપરાંત શ્રેષ્ઠ ખેલાડીઓને 'સરદાર પટેલ એવોર્ડ' આપવામાં આવે છે.
- * શરદ રમતોત્સવ અને શિયાળુ રમતોત્સવમાં લાગ લઈ રાજ્યકક્ષાએ આવેલા આશારૂપદ ખેલાડીઓને પ્ર-શિક્ષણ શિબિરો યોજી નિષ્ણાતો દ્વારા તાલીમ આપવામાં આવે છે. તે માટે અમદાવાદ અને ગાંધીનગરમાં પ્રાદેશિક અને દેવગઢબારિયા, સુરત, વડોદરા, રાજકોટ અને ભાવનગર ખાતે પેટા પ્ર-શિક્ષણ કેન્દ્ર શરૂ કરાયાં છે. દુલીપ ક્રિકેટ સ્કૂલ, પોરબંદરમાં ક્રિકેટ અંગેનું શિક્ષણ અપાય છે.
- * પર્વતારોહણ ક્ષેત્રે ગુજરાતની વિશિષ્ટ સિદ્ધિઓની આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ છે માઉન્ટ આણુ તેમજ ગિરનાર-જૂનાગઢ ખાતેની રાજ્ય પર્વતારોહણ સંસ્થા દ્વારા ગુજરાતના યુવક-યુવતિઓને તાલીમ આપવામાં આવે છે.
- * સમુદ્રના કાંઠાના તેમજ ઊંડાણના વિસ્તારોમાં રાષ્ટ્ર તેમજ રાજ્ય-કક્ષાની તરણ અને હોડી સ્પર્ધા યોજવામાં આવે છે. ઊંડા દરિયામાં તરવા માટેની શિબિર પણ યોજાય છે. ગુજરાતમાંથી સાહસિક પ્રવાસ ખેડતી ટુકડીઓને અનુદાન અપાય છે.

દ્રષ્ટ માહિતી નિયામક, ગુજરાત સરકાર દ્વારા પ્રકાશિત

લોકલ શ્રેણી-૪-માતાની પછેડી.

ગુજરાતમાં સાબરમતીને કાંઠે પછાત કોમના લોકો વર્ષોથી માતાની પછેડી રંગતા આવ્યા છે. પછેડીના રેખાંકનમાં કપડાના મધ્યમાં જોગણી, અંખામાતા, બહુચરા, ભદ્રકાલી, કાળકાચામુંડા અને ખોડિયાર, એમ સાત માતાજીમાંથી કોઈ પણ એકની આકૃતિ આલેખી હોય છે. માતાજી તેના વાહન પર વિરાજમાન હોય છે અને તેની આંતુળાંતુ દેવો અને ભક્તજનોનાં ચિત્રો હોય છે. મૂળે પૂજા વેળાએ માતાની મૂર્તિની પાશ્વે ભૂમાં રાખવામાં આવતી પછેડી હવે તો ઘરે ઘરે બેઠકખંડમાં ભીંત-શણગાર માટે વપરાતી થઈ ગઈ છે.

પછેડી ચિત્રકૌશલ્ય તેના લોહી જેવો ઘટ્ટ લાલ, મેશ જેવો કાળો અને સફેદ રંગો યકી એક નોખી અને અનેરી ભાત પાડે છે. દેશી હાથવણાટ અથવા મિલનું એ કાપડ પછેડી બનાવવા વપરાય છે, કારણ કે રંગ ચડાવવામાં સરળ બને છે. કાટ ખાધેલા લોખંડને ખૂબ તપાવી ઝોળના પાણીમાં આઠ દિવસ સુધી ખુલ્લામાં તટકા નીચે રાખવામાં આવે છે લોખંડ ધીરે ધીરે પીગળી જતાં તેમાં ક્યુકાનો લોટ નાખી મિશ્રણ બનાવાય છે, જે રંગ તરીકે વપરાય છે.

આજે અતુલમાં-તરેહ તરેહનાં રંગ દ્રવ્યો (ડાઈંગ) રાસાયણિક રીતે તૈયાર થાય છે. આ ડાઈંગની મદદથી સુતરાઉ, શણના, લીનના, રેશમી, આર્થસિલકના તેમજ માનવ સર્જિત સિન્થેટિક કાપડથી માંડીને ચામડું તથા કાગળ પર પણ સુંદર રંગકામ કરી શકાય છે.

આ ઉપરાંત અતુલ ડાઈ દિનરમીડિએટસનું ઉત્પાદન કરે છે, જેની મદદથી ડાઈંગ તથા સફેદને અધિક ઉજ્જવળ કરી દેનાર ઓપ્ટિકલ વ્હાઈટનીંગ એજન્ટ બનાવી શકાય છે.

“રંગે રાસાયણિક, આધુનિક સૌ ચીલે સોહાય,
‘અતુલ’ના સર્વોત્તમ રંગે સૌ કોઈ મોહાય.”

® ધી
અતુલ
પ્રોડક્ટ્સ લિ.

અતુલ-વિરાટ રાસાયણિક સંકુલ
પો. ઓ. અતુલ, જિલ્લો : વલસાડ-૩૬૬૦૨૦
ગુજરાત (ભારત)
ફોન : ૬૧ તાર : "TULA" અતુલ
ટેલેક્સ : "૦૧૭૩-૨૩૨ અતુલ ધન"

રંગાઈનો કસબ અને આપણો સાંસ્કૃતિક વારસો

Adroit-1366